

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Katedra teorie kultury (kulturologie)

Rigorózní práce

Mgr. Ondřej Cerha

Kulturní a interkulturní psychologie

Cultural and cross – cultural psychology

Praha 2013

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji všem, kteří mě při psaní rigorózní práce podporovali. Zvláštní poděkování patří psychologům doc. PhDr. Karlu Hnilicovi, CSc a Mgr. Michale Škrábové, Ph.D.

Děkuji Aparně Sisode, MA, vedoucí katedry psychologie na *Dr. Babaseheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad*, za hlubší zasvěcení do specifik indické psychologie (viz kapitola 2.2.3). A dále děkuji Dereku Royovi, MA, z katedry psychologie *University of California Santa Cruz* za cenné diskuze na téma kulturní determinace psychiky člověka.

Tuto rigorózní práci věnuji mým rodičům, PhDr. Janě a PhDr. Josefovi Cerhovým, jako poděkování za dlouhodobou podporu během studia na Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité prameny a literaturu.

V Praze dne 30. 1. 2013

.....

Mgr. Ondřej Cerha

Abstrakt:

Cílem rigorózní práce s názvem *Kulturní a interkulturní psychologie*, je blíže představit obory kulturní psychologie a interkulturní psychologie v českém prostředí.

Rigorózní práce je svým zaměřením teoretická a literárně přehledová. Ustředí práce představuje studium vztahu kultury k duševnímu životu člověka. Práce se rovněž orientuje na výzvy a limity studia lidské psychiky v interkulturní perspektivě.

Pozornost je věnována čtyřem tematickým okruhům psychologie: vlivu kultury na kognitivní procesy, ontogenezi jedince v kultuře, vztahu osobnosti a kultury a psychologickým aspektům mezikulturní interakce. Samostatnou část zaujímá nástin vývoje a etablování oborů kulturní a interkulturní psychologie.

Citované empirické studie ukazují, že kulturní kontext má vliv na řadu psychických funkcí.

Klíčová slova:

interkulturní psychologie, kulturní psychologie, kultura, psychologie

Abstract:

The aim of the thesis entitled *Cultural and cross-cultural psychology* is to introduce the fields of cultural psychology and cross-cultural psychology in the Czech Republic.

The thesis is a theoretical and literature review. The thesis mainly focuses on the study of relationship between culture and mental life of man. The author also emphasizes the challenges and limits of studies of human psyche in a cross-cultural perspective.

Attention is paid to the four thematic areas of psychology: the influence of culture on cognitive processes, individual development in culture, the relationship between personality and culture and psychological aspects of intercultural interaction. Development and establishment of cultural and cross-cultural fields of psychology are presented in a separate section.

Cited empirical studies show that cultural context has an effect on many mental functions.

Keywords:

cross - cultural psychology, cultural psychology, culture, psychology

Obsah

1. Úvod	8
2. Disciplíny: nástin vývoje a předmět studia	11
2.1 K problematice názvu disciplín	11
2.2 Předmět studia.....	14
2.2.1 Interkulturní psychologie (<i>cross-cultural psychology</i>)	15
2.2.2 Kulturní psychologie (<i>cultural psychology</i>).....	16
2.2.3 Domorodá psychologie (<i>indigenous psychology</i>)	19
2.3 Stručný nástin vývoje kulturní a interkulturní psychologie.....	23
3. Relace mezi kulturou a poznávacími procesy	28
3.1 Kognitivní styly	29
3.2 Interkulturní přístup ke studiu a testování inteligence.....	34
3.2.1 Cattell Culture Fair Intelligence Test	38
3.2.2 Kulturní inteligence	42
3.3 Kultury jako software lidské mysli.....	49
3.3.1 Hofstedovo pojetí kultury.....	50
3.3.2 Dimenze národních kultur	54
4. Ontogeneze jedince v kultuře.....	66
4.1 Socializace a enkulturace.....	67
4.1.1 Socializace jedince	70
4.1.2 Psychoanalytická teorie	72
4.1.3 Teorie sociálního učení	72
4.1.4 Role a status.....	74
4.1.5 Zóna nejbližšího vývoje	74

4.2 Kulturní transmise.....	77
5. Kultura a psychologie osobnosti	79
5.1 Kulturní determinace osobnosti	80
5.2 Pěti faktorový model osobnosti	82
5.3 Interkulturní kompetence osobnosti	86
6. Psychologické aspekty mezikulturní interakce	88
6.1 Akulturace.....	89
6.2 Interkulturní komunikace.....	93
6.3 Kulturní šok	106
6.4 Psychologie migrace	109
7. Závěr.....	116
8. Použitá literatura	120

1. Úvod

V rigorózní práci s názvem *Kulturní a interkulturní psychologie*, představím v českém prostředí dosud málo etablované obory kulturní a interkulturní psychologie. Dále budu prezentovat vybrané poznatky obou disciplín. Volba tématu rigorózní práce je logickým vyústěním mého dlouholetého studijního a profesního zájmu o teorii kultury a psychologii.

Rigorózní práce navazuje na mou diplomovou práci s názvem *Interkulturní psychologie, kulturologický příspěvek k vybraným tématům* (Cerha, 2012), kterou jsem v roce 2012 obhájil na Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Úvodem se zaměřím na samostatné disciplíny kulturní a interkulturní psychologie. Nastíním problematiku překladu českého názvu disciplín. Dále nabízím stručný přehled vývoje těchto oborů. Rozsah rigorózní práce mi dovoluje věnovat se jen vybraným tématům kulturní a interkulturní psychologie. Přesto se pokusím sledovat případnou relaci mezi lidskou psychikou a kulturou v co největší možné šíři.

Při strukturování práce se silně inspiroji tradičním dělením základních odvětví psychologie. Jak následně rozvedu, mnou zvolená témata záměrně korespondují se základními okruhy psychologie jako vědy. Nicméně, nebráním se diskuzi nad volbou témat a právě této struktury práce

.

Mezi základní teoretická odvětví psychologie je zpravidla řazena obecná psychologie, vývojová (ontogenetická) psychologie, psychologie osobnosti a sociální psychologie (Plháková, 2008).

Obecná psychologie studuje především lidské poznávání, motivaci a emoce u duševně zdravého člověka (tamtéž). Na problematiku lidské kognice ve vztahu ke kultuře se blíže zaměřím v kapitole **Relace mezi kulturou a poznávacími procesy**.

Psychický vývoj a proměny v průběhu života jedince zkoumá vývojová (ontogenetická) psychologie (tamtéž). V kapitole nazvané **Ontogeneze jedince v kultuře**, se budu věnovat především procesům socializace a enkulturace.

Další základní obor, psychologie osobnosti studuje konstelace jedinečných psychických vlastností, které specificky ovlivňují způsob myšlení, cítění a chování jedince, popřípadě typické skupiny osob (tamtéž). Tématikou vztahu mezi osobnostmi z hlediska psychologie a jeho kulturním prostředím se budu zabývat v kapitole **Kultura a psychologie osobnosti**.

Vlivem společenských faktorů na lidskou psychiku se zabývá sociální psychologie. Zkoumá například psychické procesy, ke kterým dochází při interakci ve dvojici nebo sociálních skupinách (tamtéž). Analogicky můžeme studovat psychické procesy, k nimž dochází při interakci jedinců nebo sociálních skupin z různých kulturních zázemí. Toto téma otevřu v kapitole s názvem **Psychologické aspekty mezikulturní interakce**.

Jednotlivé kapitoly nepředstavují vyčerpávající statě na zvolené téma. Prezентují kulturně a interkulturně psychologický pohled na danou tematiku. Záměrně akcentuji přístupy a výzkumy, které zkoumají vliv kultury. Jednotlivým příspěvkům je tedy možné vytknout určitou jednostrannost. Abych se alespoň z části vyhnul případným limitům perspektivy západní psychologie, budu odkazovat i na autory z kulturně diversifikovaných prostředí. Namátkou zmíním indického psychologa Durgananda Sinhu, klasika ruské psychologie Lva Semjonoviče Vygotského, psychologa řeckého původu Harryho C. Triandise, nebo tureckou psycholožku Cigdem Kagitcibasi.

Práce je svým zaměřením teoretická a literárně přehledová. Při citování zdrojů budu používat citační normu ISO 690 (Bratková, 2008). České ekvivalenty cizojazyčných pojmů budu v práci užívat s vědomím všech možných rizik a zjednodušení.

Z hlediska návaznosti na původní text (Cerha, 2012), nově otevírám otázku kulturní determinace myšlení. Rozšiřuji podkapitolu věnovanou takzvané domorodé psychologii (*indigenous psychology*). A dále rozpracovávám kapitolu věnovanou psychologickým aspektům mezikulturní interakce o interkulturní komunikaci, psychologii migrace a problematiku kulturního šoku. Z hlediska formálních náležitostí (Stehlík, 2011) text splňuje požadavky rigorózní práce, z více jak čtvrtiny je odlišný od textu původní diplomové práce (Cerha, 2012).

2. Disciplíny: nástin vývoje a předmět studia

2.1 K problematice názvu disciplín

Směrů a přístupů v psychologii, které se nějakým způsobem vztahují ke kultuře, či akcentují kulturní vliv při studiu lidské psychiky, je celá řada. Nyní se blíže zaměříme na problematiku českého názvu těchto disciplín. Případná zjednodušení slouží především k ujasnění terminologie pro potřeby této práce.

Anglofonní autoři nejčastěji používají dvě označení disciplín: *cultural psychology* (např. Cole, 1996; Heine, 2010; Kitayama, Cohen, 2007; Mahalingam, 2006; Shweder, 1991) a *cross-cultural psychology* (např. Berry et al., 2011; Sinha, 1990; Triandis, 2009). Případná otázka rozdílu mezi těmito dvěma směry (Cole, 1996; Berry et al., 2011) bude přiblížena v kapitole 2.2 Předmět studia.

V psychologickém slovníku Americké psychologické asociace APA (VandenBos ed., 2007) nalezneme heslo *cultural psychology* i heslo *cross-cultural psychology*¹. Za zmínku stojí fakt, že z 54 divizí Americké psychologické asociace (APA, 2012-04-17) není na téma „kultura“ zaměřená ani jedna divize.

¹ Heslo *cross-cultural psychology* je dle slovníku ekvivalentem pojmu *ethnopsychology* (VandenBos ed., 2007).

Tím se otevírá otázka překladu jednotlivých názvů. Průcha (2003, 2007) nabízí jedno z možných řešení. „V zahraničí se již několik desetiletí rozvíjejí teorie a výzkumy označované v angličtině termínem *cross-cultural psychology* – česky asi nejvhodněji *interkulturní psychologie*“ (Průcha, 2007, s. 79). Na druhou stranu se adjektivum „*cross-cultural*“ v literatuře objevuje v počeštěné verzi i jako „kroskulturní“, např. ve spojení „*kroskulturní výzkum*“ (Štech, 1998, s. 250).

Při namátkové rešerši českých odborných publikací na dané téma můžeme najít termíny: *kulturní psychologie* a *mezikulturní psychologie* (Zeřová, 2008), *psychologie mezi kulturami*² popřípadě *psychologie interkulturních rozdílů* (Kolman, 2001) či *psychologie kultury* (Štech, 1998). Ve Velkém psychologickém slovníku (Hartl, Hartlová, 2011) jsou uvedena následující hesla i s anglickým ekvivalentem v závorce: *kulturní psychologie* (*cultural psychology*), *psychologie kultury* (*psychology of culture*), *interkulturní psychologie* (*intercultural/cross-cultural psychology*). V nedávné době také vyšly dvě samostatné monografie s názvem *Interkulturní psychologie* (Průcha, 2007; Morgensternová, Šulová, 2009).

Je ovšem nutné poznamenat, že výše zmíněné publikace (Průcha, 2007; Morgensternová, Šulová, 2009) pojmají název disciplíny trochu odlišným způsobem. „Vedle *mezikulturní psychologie* se vymezuje i tzv. *interkulturní psychologie* jako aplikovaná disciplína, která reaguje na potřeby moderní multikulturní společnosti a je bohatě využívána v praxi (např. v interkulturní komunikaci či jednání)“ (Morgensternová, 2009, s. 62). Z jistého hlediska

2 Kolman používá termín *Psychologie mezi kulturami* jako ekvivalent anglického *cross-cultural psychology*. Zároveň dodává, že ještě přesnější české označení pro *cross-cultural psychology* by bylo „*psychologie překračující hranice kultur*“ (Kolman, 2001, s. 49).

antagonistický názor zastává Průcha: „...interkulturní psychologie je ovšem součástí vědy, a proto není souborem nějakých návodů určených praxi, ale je to systematicky formovaná teorie o psychologických aspektech jevů a procesů interkulturní povahy“ (Průcha, 2007, s. 10).

Určité rozřešení rozporu mezi převážně aplikačním resp. teoretickým zaměřením interkulturní psychologie přináší prohlášení Sekce interkulturní psychologie při ČMPS³. „V posledních dvou desetiletích se interkulturní psychologie proměnila z oboru výrazně teoretického a experimentálního v aplikovanou disciplínu“ (ČMPS, 2012-04-17).

Tato práce nemá aspirace ujasnit sémantickou vágnost a významovou extenzi pojmů, jakými jsou „interkulturní psychologie“, „mezikulturní psychologie“, „kulturní psychologie“ a „psychologie kultury“, v prostředí české psychologie (Cerha, 2012).

Pro potřeby rigorózní práce volím u disciplíny *Cross-cultural psychology* souhrnné české označení interkulturní psychologie. Číním tak s odkazem na dvě samostatné české monografie s tímto názvem (Průcha, 2007; Morgensternová, Šulová, 2009) a především kvůli existenci samostatné sekce Interkulturní psychologie při ČMPS.

Pro disciplínu v anglofonním prostředí pojmenovanou *Cultural psychology* budu užívat český ekvivalent kulturní psychologie. Kulturní psychologie jako samostatná disciplína v České republice dosud rozvíjena není.

³ Sekce interkulturní psychologie při Českomoravské psychologické společnosti (ČMPS), vznikla na jaře roku 2007. Provádí samostatnou odbornou a vědeckou činnost a v současné době (rok 2013) je jejím předsedou Doc. PhDr. Luděk Kolman, CSc. (ČMPS, 2013-01-17).

2.2 Předmět studia

Předchozí podkapitola nastínila problematiku překladu názvu disciplíny. Následující text ukáže, že nejde jen o sémantický rozdíl v názvu kulturně orientovaných směrů a přístupů. Jedná se především o paradigmatický rozdíl.

Někteří autoři (Berry et al., 2011; Triandis, 2007) se domnívají, že při studiu vztahu psychologie a kultury, je možné vést pomyslnou hranici mezi dvěma, respektive třemi teoretickými orientacemi. Teoretická pozice, která zastává názor, že základní lidské psychologické procesy a stavy jsou společné všem lidem, se nazývá universalismus. Představa, že psychické fungování je silně formováno kulturním kontextem, patří zastáncům relativismu (Berry et al., 2011). Oba tyto přístupy mají ve vědách o člověku a kultuře zastánce umírněné i vyhraněné formy.

Třetí orientaci nazývá Triandis (2007) jako absolutistickou. Absolutistická perspektiva, v současné psychologii marginální, přikládá kultuře jen malou nebo dokonce žádnou roli při formování lidských psychických charakteristik. Tato pozice předpokládá, že veškeré lidské psychické fenomény jsou prakticky kvalitativně stejné ve všech kulturách.

V třetím vydání učebnice *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*, která aspiruje na to být vyčerpávajícím přehledem na poli interkulturní psychologie, uvádějí autoři (Berry et al., 2011) tři základní „kulturně informované“ psychologické přístupy. Předně je to kulturně srovnávací psychologie (*culture-comparative psychology*), kulturní psychologie (*cultural psychology*) a domorodá psychologie (*indigenous psychology*).

2.2.1 Interkulturní psychologie (*cross-cultural psychology*)

V kulturně srovnávací perspektivě je zakořeněna idea universality psychického fungování. Rovněž kulturně srovnávací výzkum tíhne spíše k universalismu než relativismu. Podle zastánců tohoto přístupu má například koncept emocí nebo osobnostních rysů teoreticky smysl pouze pokud je platný ve všech kulturách. Kulturně srovnávací přístup má v psychologii tradici více jak sto let, postupem času se z něj etablovala interkulturní psychologie (*Cross-cultural psychology*)⁴, jako samostatná, výzkumně orientovaná disciplína (Berry et al., 2011).

Interkulturní psychologie studuje vztah mezi kulturním kontextem a lidským chováním. Přičemž chováním rozumí zjevné, pozorovatelné aktivity⁵ a odpovědi na ně, ale i skryté projevy chování⁶, jako myšlenky, přesvědčení a mínění. Přičemž kultura je lakonicky definována jako: „*způsob života sdílený skupinou lidí*“ (Berry et al., 2011, s. 4).

Původně byla interkulturní psychologie definována jako relativisticky výzkumně orientovaná věda. Současný empirický výzkum v interkulturní psychologii však má tendenci směřovat spíše ke komparativnímu designu.

⁴ O etablování interkulturní psychologie (*Cross-cultural psychology*) jako samostatné disciplíny, blíže v kapitole 2.3 Stručný nástin vývoje interkulturní psychologie.

⁵ Tzv. „*overt behavior*“ (Berry et al., 2011).

⁶ Tzv. „*covert behavior*“ (Berry et al., 2011).

Mnoho současných výzkumů je postaveno na rozdílu mezi východoasijskými společnostmi a Spojenými státy americkými (tamtéž).

Čeští autoři chápou předmět studia kulturně srovnávací a interkulturní psychologie v zásadě totožně jako jejich zahraniční kolegové. „*Mezikulturní (kulturně srovnávací) psychologie zkoumá, zda jsou psychické procesy univerzální či kulturně specifické povahy*“ (Morgensternová, 2009, s. 63). Podobně Průcha uvádí, že „...*v jádru interkulturní psychologie jsou srovnávací výzkumy psychologických charakteristik týkající se různých kulturních, etnických, náboženských a rasových skupin...jednotlivé výzkumy pak hledají empirické doklady o validitě těchto teorií*“ (Průcha, 2007, s. 79).

V předchozí kapitole (2.1 K problematice názvu disciplín) je uvedeno, že Zeľová (2010) používá pojem „mezikulturní psychologie“ pro disciplínu v českém prostředí etablovanou nejčastěji jako interkulturní psychologie (Průcha, 2007; Morgensternová, Šulová, 2009). Podle Zeľové je „...*mezikulturní psychologie komparativní disciplína zkoumající odlišné kultury, aby identifikovala universální i kulturně specifické aspekty psychiky*“ (Zeľová, 2010, s. 383).

2.2.2 Kulturní psychologie (*cultural psychology*)

Východiskem mnoha kulturních psychologů je přesvědčení, že psychika a kultura se vytvářejí vzájemně (Heine, 2010). Kultura je nazírána jako psychická instance uvnitř lidí a původ rozdílů v pozorovatelném chování je interpretován jako pramenící ze skrytých psychologických funkcí (Berry et al., 2011).

Kulturní psychologie v mnohém vychází z kulturní antropologie, především kognitivních a symbolických směrů. Ostatně významný představitel

kulturní psychologie Michael Cole považuje svou práci za „...*experimentální antropologii a etnografickou psychologii*“ (Cole, 1996, s. 4).

Coleův přístup představuje pokus konstituovat kulturně-inkluzivní psychologii. Z kognitivistického hlediska se ptá, proč je pro psychology tak obtížné zohlednit kulturu v mysli a zároveň tím vymezuje paradigma kulturní psychologie jako „...*studium úlohy kultury v mentálním životě člověka*“ (Cole, 1996, s. 1). Jinými slovy, „...*kulturní psychologie se zabývá otázkou, jak kultura, v níž jedinec žije, její tradice, jazyk a světový názor, ovlivňuje jeho mentální reprezentace a psychické procesy*“ (Atkinson et al., 2003, s. 17).

Podobně chápe předmět studia kulturní psychologie americký antropolog a psycholog Richard A. Schweder: „*Kulturní psychologie představuje studium způsobů, jakými kulturní tradice a sociální praktiky regulují a transformují lidskou psychiku, a které se projevují spíše než v psychické jednotě lidstva v etnické diversitě způsobů myšlení, osobnosti a emocí*“ (Shweder, 1991, s. 73).

Rozdíl mezi kulturní a interkulturní psychologií:

anglofonní název	<i>Cross-cultural psychology</i>	<i>Cultural psychology</i>
český název použitý v rigorózní práci	interkulturní psychologie	kulturní psychologie
předmět studia	<p>„Interkulturní psychologie je studium: podobností a rozdílů v individuálním psychickém fungování v různých kulturních a etnokulturních skupinách; studium změn probíhajících v proměnách takového fungování; a studium vztahu psychologických proměn se sociokulturními, ekologickými a biologickými proměnami“</p> <p>(Berry et al., 2011, s. 5).</p>	<p>„Studium úlohy kultury v mentálním životě člověka“</p> <p>(Cole, 1996, s. 1).</p> <p>„Kulturní psychologie představuje studium způsobů, jakými kulturní tradice a sociální praktiky regulují a transformují lidskou psychiku“</p> <p>(Shweder, 1991, s. 73).</p>
operacionalizace kultury	<p>„Způsob života sdílený skupinou lidí“</p> <p>(Berry et al., 2011, s. 4).</p>	<p>„Kultura a mysl se konstituují společně“</p> <p>(Heine, 2010, s. 1423).</p>

2.2.3 Domorodá psychologie (*indigenous psychology*)

Z historické perspektivy byla psychologie jako věda importována do ostatních zemí ze Západu. Psychologie, tak jak jí známe, je tedy produktem západní kultury a v mnohém nemusí korespondovat s problémy „většinového světa“⁷ (Berry et al., 2011). „*Během dosavadního vývoje psychologie většina badatelů předpokládala, že bude možné odhalit univerzální principy lidského chování a psychického dění. Ve skutečnosti je psychologie do značné míry západní věda, která reflektuje hodnoty severoamerické a evropské kultury*“ (Plháková, 2008, s. 25).

Takzvaná domorodá psychologie⁸ (*indigenous psychology*) je spojena se snahou vést výzkum více adekvátní a relevantní k lokálním podmínkám. Zastánci a představitelé domorodé psychologie, na jedné straně volají po potřebě lokálních „domorodých psychologií“ variujících podle kulturních regionů. Na druhé straně

7 “ Berry et al. (2011) používají pojem „většinový svět“ (*majority world*) pro označení rozlehlé části světa, kde žijí lidé v kontextu chudoby a negramotnosti.

⁸ Osobně nepovažuji označení „domorodá psychologie“ za nejvhodnější. Z pohledu představitelů tohoto přístupu o žádnou „domorodost“ nejde. Z jejich perspektivy takto orientovaná psychologie více respektuje regionální kulturně-psychologická specifika. Proto budu v této práci používat pro *indigenous psychology* – dva české ekvivalenty: „domorodá psychologie“ a „regionalizovaná psychologie“. U obou pracovních pojmů bude myšlena psychologie, adekvátně a přiléhavěji reflektující domácí kulturně - psychologické prostředí a lokální duchovnědnou tradici a přitom neslevuje z obecných nároků psychologie jako vědy.

odmítají slevit z pojetí psychologie jako jednotné vědy o duševním životě jakéhokoliv člověka (Berry et al., 2011).

Typickým příkladem synkreze klasické psychologie západního typu a reflexe vlastní duchovědné tradice spolu s respektem k lokálním specifikům představuje současná indická psychologie⁹. První katedra psychologie v Indii byla ustanovena na universitě v Kalkatě roku 1915. Její první vedoucí N. N. Sengupta byl spolupracovníkem Hugo Munsterberga, dřívějšího žáka Wilhelma Wundta. Celý vzdělávací systém, včetně výuky psychologie byl prostoupen vlivem dvě století trvající britské nadvlády, která sice skončila roku 1947, nicméně mnohé společenské jevy a praktiky přetrvávají postkoloniální setrvačností v indických institucích dosud (Jain, 2005).

V polovině 60. let se indická psychologie objevila na rozcestí, bylo potřebné více porozumět a adekvátněji reagovat na nové problémy vyvstávající z dynamického rozvoje Indie. Jednou z odezev byla „regionalizovaná psychologie“ (*indigenised psychology*). „V psychologické praxi se stále používá západní metodologie, ale bere se ohled na existující dominantní kulturní vlivy...“ (Jain, 2005, s. 207). Zastánci přístupu integrují tradiční indické praktiky jako jógu a meditaci při terapeutické práci s klienty, zatímco při studiu indických sociálních problémů zůstávají věrní metodám západní psychologie (tamtéž).

Současná indická psychologie rovněž reflektuje osobnost v širším kontextu sociálních vztahů, než je běžné na západě. Je to dáno tím, že indická společnost je jednoznačně kolektivistická. Vedle klasických osobnostních rysů

⁹ Musíme si uvědomit, že Indie představuje druhou nejlidnatější zemi světa, kde působí okolo 15 000 psychologů a každoročně přibývá čím dál vyšší počet absolventů psychologie (Jain, 2005).

vychází také z osobnostních principů popsanych v ajurvédě.¹⁰ -tradiční indické medicíně, která akcentuje holistický přístup k psychice a somatice (Sisode, 2012-09-11).

Psychoterapie probíhají individuálně, skupinová není vůbec vhodná. Indové sdílejí rádi s ostatními svoje radosti, ale ne svoje strasti. Řada problémů vzniká z konfliktu množství sociálních rolí, jejichž jsou Indové nositeli. Kolektivistické uspořádání indukuje příliš mnoho, často protichůdných rolí.

Indická společnost se posouvá od duchovní k materialistické orientaci a dochází k mnoha velkým změnám, na druhé straně řada věcí přetrvává. Každodenním životem Indů prostupuje mytologie a víra v nejrůznější bohy. Dá se říci, že všichni jsou do značné míry fatalističtí, když se (ne)daří, děje se tak v intencích moci jiné síly. Tento jev nazývá psycholožka Aparna Sisode jako vnější motivace¹¹ která mezi Indý jednoznačně převládá nad motivací vnitřní (tamtéž).

V teoretické perspektivě domorodé psychologie převažuje tendence identifikovat „kulturní“ v osobě člověka. Aplikačně zaměřená domorodá psychologie se více zaměřuje na externalizované podmínky. *„Jejím hlavním cílem je realizovat změny v aktuálním chování, spíše než mapovat rozdíly v kulturních vzorcích chování“* (Berry et al., 2011, s. 20).

¹⁰ Podobně se západní psychologie nějakým způsobem neustále vyrovnává s Hippokratovou typologií osobnosti z přelomu 5. až 4. století před naším letopočtem.

¹¹ „*External motivation*“ (Sisode, 2012-09-11).

Sinha (1990) v článku věnovaném aplikované interkulturní psychologii poznamenává, že v Indii a většině rozvojových zemí obecně, se od akademického bádání očekávají pozitivní výstupy. Psychologie je touto optikou často vnímána jako cosi přepychového, nadbytečného. Proto není příliš překvapující, že většina psychologických výzkumů v rozvojových zemích se snaží být široce orientována na oblast aplikace a řešení problémů. V mnoha případech jde o studium faktorů, které facilitují nebo naopak zabraňují sociální změně ve vztahu k lidskému zdraví a udržitelnosti vývoje lidské populace.

Podnětné je pak Sinhovo porovnání přístupů západních psychologů a psychologů ze zemí třetího světa. Západní pojetí psychologie má příliš odlišnou perspektivu na to, aby mohla být aplikována do živých sociálních témat zemí třetího světa. Individualistická, mikrokosmická orientace a nedostatek konceptualizace v metodologii se stávají značným limitem pro aplikaci do širších souvislostí sociálních problémů rozvojového světa. Naproti tomu psychologové třetího světa často bývají až příliš horliví ve snaze pozitivně přispět k rozmanitým problémům, kterým jejich země čelí, uzavírá srovnání Sinha (1990).

Jak ukazuje Sinhův článek, rozpor mezi vědeckovýzkumnou a aplikační orientací interkulturní psychologie, není jen záležitostí výchozích teoretických pozic, Ale jde i o rozdíl mezi psychology z různých kulturních prostředí.

2.3 Stručný nástin vývoje kulturní a interkulturní psychologie

Následující podkapitola bude věnována stručnému nástinu vývoje kulturně psychologického myšlení. Východiskem první části, pojednávající o interkulturní psychologii jsou především texty předního historiografa interkulturní psychologie, Harryho C. Triandise. Druhá část se věnuje vývoji kulturní psychologie v pojetí Michaela Colea.

Počátek studia vztahu kultury a psychologie spojuje Triandis (2007) s Hérodotem, který už ve 4. století před naším letopočtem psal o rozdílech mezi kulturami a shledal, že lidé všech kultur jsou etnocentričtí, tedy že své praktiky považují za „správné“, zatímco odlišné praktiky za „špatné“. Psychologii následujících období pokládá Triandis (2009) za psychologii ke kultuře více méně „slepou“.

Takto vyhocené tvrzení zdá se být trochu zjednodušující, nicméně za pravdu mu dává i Jahoda (1993). Podle něj hlavní pozitivistický proud psychologie, inspirovaný přírodními vědami, ve své nomoteticko-experimentální orientaci, kulturu zcela ignoroval a to až do druhé poloviny 20. století.

Světlou výjimku dle řady autorů (např. Cole, 1996; Heine, 2010; Jahoda, 1993; Triandis, 2009) představuje práce Wilhelma Wundta. Wundt považoval studium jazyka, mýtů a náboženství za podobně významné pro porozumění kolektivnímu vědomí, jako jsou kognitivní funkce, prožívání a vůle důležité pro pochopení individuálního vědomí (Triandis, 2007). Michael Cole jde v ocenění přínosu Wundta ještě dál: „*byl to Wundt, kdo tvrdil, že genetické (historické a*

vývojové) metody jsou potřeba k tomu, aby se zabývaly kulturně předávanými, historicky závislými, vyššími psychickými procesy“ (Cole, 1996, s. 98).

Wundtovo monumentální, desetisvazkové dílo *Völkerpsychologie* - Psychologie národů, které postupně vycházelo ve 20. letech 19. století, je možné považovat za důkaz toho, že studium kultury jako významné psychologické kategorie, je úzce spojeno s etablováním psychologie jako samostatné vědy¹².

Zásadní přelom v psychologické reflexi kultury nastává v 60. letech 20. století. Náhlý obrat spojuje Triandis (2009) s podstatnou dimenzí kulturní variability, a to s rozdílem mezi kolektivistickými a individualistickými kulturami. Posun podle něj nastal v tom, že studenti z kolektivistických zemí začali studovat psychologii v individualistických zemích, například ve Spojených státech¹³.

Za další významné mezníky v dějinách interkulturní psychologie považuje Triandis vybrané psychologické konference. Jako první zmiňuje konferenci v nigerijském Ibadanu v lednu 1967, organizovanou Herbertem Kelmanem a Henri Tajfelem. Konference si kladla za cíl sblížit psychology a další sociální vědce ze Západu s vědci z Afriky. Triandis popisuje, jak impresivně na něj zapůsobil příspěvek jednoho tuniského sociologa, který mluvil o „intelektuálním

12 Můžeme mluvit o jakémsi Wundtovském paradoxu. Řada autorů (např. Cole 1996; Heine 2010; Jahoda, 1993) se sice odvolává na jeho kulturně psychologické dílo, přitom je to právě Wundt, kdo hodlal psychologii ustanovit jako fyziologicky orientovanou vědu, tedy v určitém protikladu ke kulturně historickému přístupu (Cole, 1996).

13 Není bez zajímavosti, že sám Triandis je původem z Řecka a řeckou kulturu považuje za kolektivistickou. Psychologii vystudoval v individualistických Spojených státech (Triandis, 2009).

kolonialismu“. Rozuměl tím situaci, kdy západní společenští vědci přijedou do určité země, posbírají data a vrátí se do domovské země, kde výsledky bádání publikují. Přičemž zemi, která jim data poskytla, nikterak nepomůžou. Triandis přiznává, jak tato kritika u něj vedla k posunu chápání metodologie výzkumu¹⁴. Důležitým výstupem konference v Ibadanu byla publikace bulletinu, který se později přetransformoval v pravidelně vycházející *Cross-Cultural Psychology Bulletin*.

Další konference proběhla v roce 1968 v Lagonissi blízko řeckých Athén. Organizátoři George Vassilou, Vasso Vassilou a Harry C. Triandis chtěli konferencí stimulovat zájem o analýzu subjektivní kultury. V tom samém roce uspořádali Cronbach a Drenth konferenci o mezikulturním užívání mentálních testů v tureckém Istanbulu.

Roku 1972 uspořádal John Dawson konferenci v Hongkongu, kde byla ustanovena asociace s názvem *The International Association for Cross-Cultural Psychology* (Triandis, 2009).

V současné době má *The International Association for Cross-Cultural Psychology* (IACCP) přes 800 členů ve více jak 65 zemích světa. Asociace se mimo jiné podílí na vydávání dvouměsíčníku *Journal of Cross-Cultural Psychology* (IACCP, 2012-04-21).

Jiná linie vývoje kulturně psychologického myšlení začíná studijním pobytem Michaela Colea u Alexandra Romanoviče Luriji v Moskvě. Zde se v 60. letech 20. století hlouběji seznámil s pracemi ruských vědců Alexeje Leontěva,

¹⁴ O emickém a etickém metodologickém přístupu blíže v kapitole 3.4 Interkulturní přístup ke studiu a testování inteligence a v kapitole 5. Kultura a psychologie osobnosti.

Lva Semjonoviče Vygotského¹⁵ a již zmiňovaného Alexandra Luriji. Přístup těchto tří psychologů bývá nejčastěji označován jako kulturně-historický. Cole uznává, že přijel nepříliš připraven. *„Zpočátku jsem interpretoval kulturně-historickou psychologii zhruba jako ekvivalent amerického behaviorismu 60. let...znal jsem Pavlovovo dílo, které jsem považoval za součást historie amerických teorií učení... „Pracoval jsem s krysami a dospělými, abych objevil univerzální zákonitosti učení, ale ne s dětmi v kontextu kultury“, říká sebekriticky (Cole, 1996, s. 105).*

Ústředním motivem ruské kulturně-historické školy je teze, že struktura a vývoj lidských psychologických procesů se formuje skrze kulturně předávané, v průběhu historie vyvinuté, praktické aktivity. Tento přístup po psychologích požaduje, aby sledovali nejenom změny během ontogeneze, ale stejně tak fylogenetické proměny a změny v průběhu historie (Cole, 1996).

Základní principy kulturně-historické školy shrnuje Cole (1996) následovně:

- 1) Mediace kultury probíhá skrze artefakty. Nicméně artefakty nejsou v tomto pojetí jen materiální nástroje. Například významný představitel kulturně-historické školy, Alexandr Lurija považoval za „nástroj nástrojů“ jazyk. Pojem artefakt tak označuje posun v chování člověka, kdy materiálními objektům začíná připisovat významy a reguluje tím své interakce se světem a druhými osobami.
- 2) Mimo to, že člověk užívá a vyrábí nástroje, umožňuje všem následujícím generacím, aby tyto již vyrobené nástroje mohly být v procesu enkulturace „znovu objeveny“. V tomto pojetí je kultura chápána „jako nádoba

¹⁵ O práci Lva Semjonoviče Vygotského blíže v kapitole 4.6 Zóna nejbližšího vývoje.

naplněná artefakty nakumulovanými sociální skupinou v průběhu její historické zkušenosti“ (Cole, 1996, s. 110).

- 3) Analýza lidských psychických funkcí musí být zakotvena ve studiu lidských každodenních aktivit.

Během pobytu v Moskvě se Cole seznámil s metodologií interkulturních výzkumů, které prováděl Lurijs v centrální Asii. Mnohé z jeho metod přejal a zásadním způsobem tím ovlivnil podobu následujících kulturně psychologických výzkumů. *„Poprvé jsem použil kulturně-historickou psychologii, když jsem jel do Afriky a byl jsem udiven, jaké druhy experimentů mohou vést k odhalení zdrojů potíží dětí s výukou ve škole“ (Cole, 1996, s. 105).*

Cole přiznává, že to byly právě ideje ruské školy kulturně-historické psychologie, které ho přivedly k formulování samostatné disciplíny kulturní psychologie.

3. Relace mezi kulturou a poznávacími procesy

Kognicí (cognition) rozumíme všechny psychické formy poznávání a uvědomování¹⁶. Mezi tyto formy řadíme například smyslové vnímání, myšlení, paměť, uvažování, hodnocení, představivost a řešení problémů. (VandenBos ed., 2007). V širším slova smyslu kognice jednoduše označuje proces poznávání (Hartl, Hartlová, 2000).

Otázka vztahu kognice a kultury patří v současné interkulturní psychologii k nejdiskutovanějším (Heine, 2010). Tato skutečnost do určité míry kopíruje obecný trend nárůstu významu kognitivní psychologie a kognitivní vědy (Eysenck, Keane, 2008).

Ve sborníku s názvem *Culture and Cognition* se autoři Berry a Dasen úvodem ptají, proč by se měli psychologové zajímat o studium kognitivních funkcí v různých kulturních prostředích. Odpověď na vznesenou otázku je podle nich dvojitá. Zaprvé, komparativní kognitivní psychologie by měla usilovat o pochopení šíře, variability a rozdílnosti v kognitivních procesech jako důsledku kulturní (ale i ekologické a sociální) proměnlivosti. Ale zároveň by se měla pokusit o porozumění jednotnosti, všelidské nebo interkulturní konzistence v kognitivních procesech, tak, aby mohla být provedena validní generalizace týkající se lidských kognitivních funkcí (Berry, Dasen, 1974).

¹⁶ Pro potřeby této práce se dopouštíme určitého zjednodušení a vypouštíme celou oblast implicitního poznávání. Tedy poznávání, které není bezprostředně vědomě reflektováno (Plháková, 2008; Atkinson et al., 2003).

Od doby vydání sborníku došlo samozřejmě k řadě posunů, zejména v oblasti empirických výzkumů, přesto vznesené požadavky zůstávají stále aktuální. Interkulturní výzkum kognice dosud přináší nejzjevnější doklady o kulturní variabilitě v tom, jak lidé vnímají objekt a pole, jak usuzují, uvažují a jak vysvětlují chování druhých (Heine, 2010).

Zmiňme čtyři hlavní perspektivy uplatňované na vztah mezi poznávacími procesy a kulturou. Předně je to koncept jednotnosti poznávacích procesů¹⁷. Vychází z předpokladu univerzálních a skrytých kognitivních procesů. Dalším přístupem jsou dílčí teorie kognitivních stylů. Třetí perspektiva, rovněž podepřená intenzivním výzkumem, se zakládá na porovnávání rozdílů (kontrastu) v poznávacích procesech kultur tzv. „Východu“ a „Západu“. Čtvrtá perspektiva je kontextualizace poznávacích procesů. Tento teoreticko metodologický přístup se pokouší zachytit specifické kognitivní operace v kontextově specifických rysech prostředí (Berry et al, 2011).

3.1 Kognitivní styly

Nyní se blíže zaměříme na výše zmiňovanou oblast kognitivních stylů. Z hlediska interkulturní psychologie je empirické studium kognitivních rozdílů podstatné především proto, že představují výsledek vývoje schopností a výkonů

¹⁷ Historiograf kulturní psychologie Jahoda (1993) upozorňuje, že zastánci psychické jednoty představovali v druhé polovině 19. století progresivní oponenty tehdy velmi rozšířených rasových teorií. Za všechny zmiňuje německého evolucionisticky orientovaného etnologa Adolfa Bastiana, „*Podle Bastiana vznik stejných nebo podobných kulturních prvků svědčí o psychické jednotě lidstva*“ (Soukup, 2005, s. 310).

ve vztahu k adaptivním potřebám způsobu života ve specifickém ekologickém a sociálně - politickém prostředí. (Berry et al., 2011).

Kognitivní styly jsou charakteristické, konzistentní způsoby fungování vnímání a intelektu, všudypřítomně se nacházející v celé kognitivní aktivitě jednotlivce (Witkin, 1967). Kognitivní styly autoři často chápou jako bipolární dimenze. Dílčí kognitivní styl poukazuje na tendenci percipovat, zaměřovat pozornost, usuzovat a kategorizovat určitým způsobem (Cole, Cagigas, 2010).

V psychologické i antropologické literatuře nalezneme rozlišení kognitivních stylů na globální a členěný (*global cognitive style, articulated cognitive style*). Při globálním stylu se lidé nejdříve zaměří na celek a až následně pozornost přechází k jednotlivým částem a jejich vztahům. Naopak u členěného stylu se lidé nejdříve zaměřují na detaily a až následně na celek. Globální styl převažuje u lidí, kteří prošli západním stylem vzdělání, ovšem není to bezpodmínečným pravidlem. V tomto pojetí představují kognitivní styly, typické kulturně determinované přístupy k řešení problémů a úloh (Soukup, 2009).

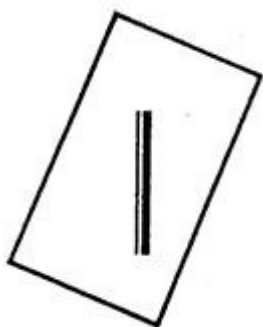
Witkin (1967) poznamenává, že nejvíce testů kognitivních stylů se zaměřuje na analytické aspekty v percepci. On sám rozlišuje mezi tzv. „na poli závislým“ a „na poli nezávislým“ způsobem percepce (*field-dependent - independent mode*). Při „na poli závislém“ způsobu percepce dominuje ve vnímání celek nad jeho částmi, položka na poli je zažívána jako splývající s pozadím. Pro „na poli nezávislý“ způsob vnímání je typické, že jedinec vnímá předmět jako oddělený od pole, jehož je součástí. Jak Witkin říká, tyto dimenze představují kontinuum, a většina lidí se nachází někde mezi těmito módy percepce.

K testování závislosti na poli použil Witkin celkem tři testy¹⁸. Prvním z nich byl *Rod-and-Frame Test*. Při tomto testu proband sedí v křesle ve zcela temné místnosti a je instruován, aby do svítícího rámu umístil svisle k zemi tyč, zatímco rám je našikmo. V průběhu experimentu výzkumník manipuluje s rámem, tyčí i se sklonem křesla, v kterém proband sedí.

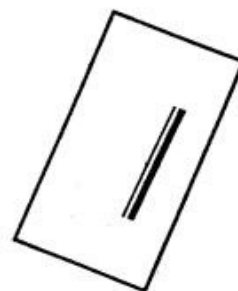
Při na poli závislém provedení umísťuje proband tyč spíše podle os rámu nebo podle osy svého těla, ačkoliv sedí v nakloněném křesle. Zatímco „při na poli relativně nezávislém“ provedení tyč umísťuje správně vertikálně.

Rod-and-Frame Test¹⁹.

„na poli závislý“ způsob

„na poli nezávislý“ způsob

Dalším použitým byl *Embedded-Figures Test*. Probandovi je nejprve ukázána jednoduchá geometrická figura. A poté komplexnější geometrická figura, která obsahuje část původní jednoduché figury. Někteří jedinci snadno rozdělili komplexní figuru na dílčí části, aby v ní našli jednoduchou figuru.

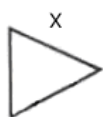
¹⁸ V práci záměrně nechávám původní názvy Witkinových (1967) testů bez překladu.

¹⁹ (Halpern, 2005).

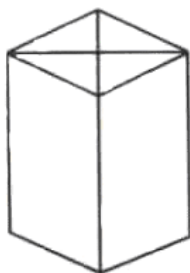
Takový kognitivní výkon je možné označit jako „na poli nezávislý“. Pro jedince na druhé straně spektra tohoto kognitivního stylu bylo extrémně obtížné vypátrat jednoduchou figuru, splývala jí s komplexní figurou.

*Embedded-Figures Test*²⁰.

jednoduchá geometrická forma pojmenovaná „X“:

komplexnější geometrická forma, ve které je jednoduchá geometrická forma pojmenovaná „X“ schovaná:

Třetí použitý test, při kterém proband sedí v nakloněné místnosti, se nazývá *Body-Adjustment Test*. Proband je instruován, aby své tělo držel ve vertikální poloze, zatímco místnost zůstává nakloněná. Část účastníků tohoto testu vnímá své tělo jako kolmé k zemi, ačkoliv zůstávají v rovině s osami místnosti se sklonem třicet pět stupňů. Tento způsob percepce polohy svého těla považuje Witkin za projev dominantní závislosti na okolním poli.

²⁰ (mind garden, 2012-04-15).

Všechny tři testy mají vysokou konzistenci ve smyslu tendence probandů projevovat jeden kognitivní styl. Rovněž test-retestové ověřování reliability vykazuje vysokou stabilitu kognitivního stylu jedince v čase.

Následné empirické výzkumy se zaměřily na interakce dětí, konkrétně desetiletých chlapců s jejich matkami. Výsledky poukázaly na signifikantní korelace mezi diferenciací kognitivního stylu syna a osobnostními charakteristikami matky, její schopností být nápomocná při procesu separace a mírou kontroly asertivního a agresivního chování syna. Tato zjištění podnítila řadu interkulturních výzkumů rodičovského vlivu na kognitivní funkce jedince (Witkin, 1967).

Dawson (1967) porovnával kognitivní styly dvou kmenových společností Temne a Mende ze Sierra Leone. V kmenu Temne jsou děti, potom co přestanou být kojeny, vystaveny přísné disciplíně. Důraz je obzvlášť kladen na poslušnost dospělé autoritě. Ve výchově hrají dominantní roli matky, jen zřídka mají děti možnost bližšího kontaktu s otcem. Výchova v kmenu Mende představuje do určité míry opak. Častěji než fyzické tresty jsou užívány různé formy psychické deprivace. Od útlého mládí jsou děti vychovávány k vlastní odpovědnosti, také v rodině je úloha matky menší než u kmene Temne.

Dawson se domníval, že děti v kmenu Temne budou v percepci častěji „na poli závislí“, než děti z kmene Mende. Činil tak s ohledem na způsob separace dětí od rodičů, omezování jejich impulzivních projevů a rozdělení rodičovských rolí ve výchově. Hypotéza se při použití *Embedded-Figures Testu* potvrdila (Dawson, 1967; Witkin, 1967).

Heine (2010) upozorňuje na Nisbettovy kulturně srovnávací studie způsobu uvažování ve východní Asii a u Severoameričanů. Nisbett vysvětluje

rozdílné kognitivní výkony odlišným způsobem usuzování a myšlení (*analytic versus holistic thinking*). Pro analytické uvažování je příznačné zaměření na objekt jako na existující nezávisle na kontextu. Objektům jsou předem přisuzovány fixní atributy, které slouží k apriorní kategorizaci a vysvětlení jednání percipovaného bez ohledu na kontext.

Za protiklad považuje Nisbett a jeho kolegové holistický způsob myšlení a uvažování. Jak název napovídá, při holistickém uvažování dochází k orientaci na kontext jako celek. Lidé takto orientovaní zaměřují svou pozornost na vztahy mezi objekty a vztah objektů k okolí. Tyto vztahy slouží k vysvětlení a predikci chování pozorovaných objektů. Analytické uvažování silně převládá v západních kulturách. Pro zbytek světa je spíše příznačný holistický styl. Obzvláště rozšířený je ve východní Asii, respektive zde bylo prováděno nejvíce srovnávacích studií (Heine, 2010).

3.2 Interkulturní přístup ke studiu a testování inteligence

Nespokojíme-li se s Yerkesovou operacionalistickou definicí inteligence, tak, jak ji uvádí Sedláková (2002, s. 24): „*intelligence je to, co měří inteligenční test*“, musíme vycházet z více zdrojů, neboť jednotnou psychologickou definici inteligence bychom hledali jen těžko.

Ve shodě s Mikšíkem můžeme konstatovat následující: „...*studium intelligence jako nejobecnější schopnosti je tradičním tématem psychologie již více než 100 let. Přitom je její vymežování jednak velmi různorodé, jednak velmi vágní: někdy se charakterizuje jako obecné nadání, celková rozumová vyspělost,*

mentální úroveň, rozumová kapacita...někdy se hovoří též o intelektu, chytrosti, bystrosti“ (Mikšík, 2007, s. 137).

V monografii věnované psychologii inteligence nabízí Ruisel výčet možných okruhů pojmání inteligence. Předně je pro něj inteligence „*schopnost podmiňující efektivnost člověka v nejrůznějších sférách*“ (Ruisel, 2000, s. 9). Z hlediska osobnosti je inteligence součástí širšího rámce schopností daného jednotlivce. Nicméně výše uvedené vymezení je pro potřeby této práce zatím nedostačující.

Inteligence se v odborné literatuře objevuje nejenom jako samostatná lexikální jednotka. Například v *Psychologickém slovníku* (Hartl, Hartlová, 2000) se heslo inteligence nachází s celkem 28 adjektivy. Jen namátkou uvedme inteligenci jazykovou, pohybovou, sociální, osobního rozvoje či umělou. Je zřejmé, že každá z těchto „inteligencí“ představuje jev elementárně odlišný.

Inteligence je jednak předmětem teoretického zájmu psychologů, dle převažujícího zaměření mluvíme pak o teoriích faktorových, kognitivních, vývojových, biologicko-fyziologických nebo obecně akademických. A jednak si nese svou praktickou stránku, která se projevuje v nejrůznějších situacích reálného života. V té chvíli nejčastěji mluvíme o inteligenci sociální, emoční, morální či jednoduše praktické (Ruisel, 2000).

Jedna z obecnějších definicí, která se snaží syntetizovat jednotlivé psychologické pohledy, popisuje inteligenci jako „*schopnost učit se ze zkušenosti, uvažovat v abstraktních pojmech a účelně se vypořádávat se svým prostředím*“ (Atkinson et al., 2003, s. 692).

Berry (1974) považuje za hlavní problém pro kulturně zaměřené psychology relevantně popsat kognitivní schopnosti utvořené na základě eko-kulturního nastavení. Východiskem je pro něj uplatnění principu kulturního

relativismu. Hlavní postulát radikálního kulturního relativismu ve vztahu ke konceptu inteligence shrnul následovně: „...*musíme se pokusit odložit představu, že inteligence je universální schopnost, vlastnost, která je stejná ve všech kulturních skupinách*“ (Berry, 1974, s. 227).

Jako protiváhu univerzálních koncepcí inteligence nabízel Berry už v polovině 80. let uplatňování emické perspektivy. Metoda emického popisu se původně etablovala v sociální a kulturní antropologii. Jde o popis jevů, událostí, způsobu života atp. „...*jak jej vnímají a popisují příslušníci zkoumané společnosti. Jeho protějškem je analytický popis nebo vysvětlení badatele, který se označuje jako princip etická úroveň. Dichotomii emický-etický začal první rozvíjet jazykovědec Kenneth Pike ..., který oba výrazy odvodil z lingvistického rozdílu mezi fonetikou a fonemikou, jež odkazují k objektivnímu vztahu mezi zvukem a jeho významem. Nativní hledisko je emické, kdežto analytický pohled antropologa je etický*“.(Eriksen, 2008, s. 52). Badatelé akcentující vliv kultury při studiu inteligence, častěji inklinují k emickému přístupu.

Sternberg (2007) upozorňuje, že konceptualizace inteligence probíhá na dvou úrovních. Jednu linii představují explicitní teorie inteligence čili vědecká snaha badatelů spojená s empirickým ověřováním a druhá linie je implicitní. Jak doslova říká, implicitní linie představuje „*folkteorie - teorie, které mají lidé ve svých myslích*“ (Sternberg, 2007, s. 548) a v zápětí uvádí celou řadu mezikulturních příkladů těchto implicitních folkteorií. Předně je možné vytyčit pomyslnou hranici mezi Východem a Západem, kdy v západním civilizačním okruhu je inteligence implicitně charakterizována jako atribut individua, spíše lineární a bez vztahu ke kontextu, zatímco „východní“ pojetí akcentuje sociální povahu inteligence více vázanou na kontext a kolektivismus.

V Číně je v perspektivě konfucianismu zdůrazňována a oceňována benevolence a správnost v jednání. Mezi dospělými kmene Chewa v Zambii je za inteligentní považována společenská odpovědnost, kolegialita a poslušnost,

„intelligentní“ je takové dítě, které jedná s respektem k dospělým. Zatímco výraz *ngware* užívaný pro označení inteligence v Zimbabwe odkazuje na rozvahu a obezřetnost. V indické tradici koresponduje s inteligencí sanskrtský výraz *buddhi*, který znamená proces uvědomování či vědomí. Argentinští učitelé uvádějí jako předpoklad inteligence dobrou disciplínu, schopnost učit se a myslet, ale i stabilní domácí zázemí. V jiném výzkumu japonští studenti, stejně jako američtí, zdůrazňovali individuální rozměr inteligence. Je ovšem obtížné „oddělit lingvistické a konceptuální rozdíly v mezikulturním pojmenovávání inteligence“ (Sternberg, 2007, s. 553).

S odkazem na výše uvedené připuštěme relaci mezi inteligencí a kulturou. „*Intelligence kromě individuální úrovně, zaměřené na využívání strategií a poznatků jedince, vyžaduje i optimalizaci vztahů mezi lidmi (např. prostřednictvím empatie). V tomto smyslu se intelligence stává pružným, kulturně závislým jevem*“ (Ruisel, 2000, s. 165). Ve prospěch ekokulturní adekvátnosti výkonu kognitivních funkcí, tedy i inteligence vyznívá následující tvrzení: „...nemá-li např. intelektuální vývoj v sobě nic fatálního a nutného, co by převládlo nad působením „prostředí“, v němž se dítě pohybuje, pak je zřejmé, že tento vývoj je naopak tvořen jeho působením tj. osvojováním si předmětů, nástrojů a technik (jazykových i intelektových), vlastních určité době a prostředí“ (Štech, 1998, s. 226).

Obecná kritika rasových interpretací rozdílných výsledků jednotlivých skupin v testování inteligence vychází z řady argumentů. Mezi nejjevidentnější patří následující: výsledky v testování všeobecné „g“ inteligence daleko více korelují se socioekonomickým statutem respondentů než s rasovým původem. Čím více jsou testy komplexnější, tím více obsahují kulturně specifických prvků. Další silný argument vychází z poznatku, že s rostoucí obtížností otázek je

možné vysledovat meziskupinové rozdíly v délce reakčního času u populací bez vzdělání a se vzděláním (Berry et al. 2011; Gould, 1998).

3.2.1 Cattell Culture Fair Intelligence Test

Snahu zohlednit kulturní hledisko ve studiu inteligence, resp. vyhnout se kulturním determinantám v inteligenčních testech můžeme v psychologii vystopovat od druhé poloviny 20. století. Klasickým příkladem je *Cattell Culture Fair Intelligence Test*. Následující text bude věnován východiskům jeho vzniku.

S představou univerzálnosti kognitivních funkcí souvisí pojem všeobecné inteligence (Berry et al., 2011). Zásadním způsobem se s konceptualizací všeobecné inteligence vyrovnal psycholog a statistik Ch. Spearman, který nejprve studoval korelace mezi výsledky jednotlivých mentálních testů, které při zadávání velkému počtu lidí vyšly jako pozitivní. „*Jinak řečeno, jednotlivci s vyšším výkonem v paměťových testech dosahovali vyšší výkony i v percepčních a logických úlohách*“ (Ruisel, 2000, s. 26).

Spearmana tedy zajímalo, jaká vyšší zákonitost stojí v pozadí těchto výsledků. Následně identifikoval faktory dva: první faktor označil jako „g“-obecný faktor inteligence, „...*který je společný všem mentálním činnostem. Odlišnosti v něm určují rozdíly mezi lidmi v obecné inteligenci*“.(Mikšík, 2007, s. 140). Tento faktor je podle Spearmana dědičný (Gould, 1998), zatímco druhý faktor „s“- specifické schopnosti je dán výchovou a vzděláním a představuje základnu pro speciální nadání vázané na určitou oblast lidské činnosti (Mikšík, 2007).

Na Spearmana navázal jeho žák, Raymond B. Cattell. U obou panovala shoda v tom, že mentální testy vyjadřují kombinaci všeobecného a specifického faktoru. Nicméně Cattell předpokládal, že všeobecný faktor je možné dále dělit na fluidní a krystalickou inteligenci. Intelligence, označená jako fluidní, je založena na schopnosti tvořivě řešit nové problémy, přičemž je Cattellem považována za vrozenou a nezávislou na dřívějším učení. Zatímco krystalická inteligence je podle něj „...založena na kognitivních procesech získaných učením, na vědomostech a na schopnosti je využívat“ (Hartl, Hartlová, 2000, s. 235). Vzhledem k tomu, že Cattell staví všeobecnou schopnost nad specifické schopnosti, bývá tento model inteligence zpravidla označován jako hierarchický (Ruisel, 2000).

V roce 1949 (a následně 1956 a 1966) vydali Raymond B. Cattell a A. K. S. Cattell test s názvem *Cattell culture fair Intelligence Test*. Tento iteligenční test je zajímavý právě proto, že představuje snahu co nejvíce eliminovat kulturní vlivy v testování inteligence.

Podle Cattella „klasické“ intelligenční testy měří převážně schopnost získanou kulturní zkušeností, především skrze vzdělání, pojmenovanou jako tzv. krystalickou inteligenci. Zatímco jeho „culture fair“ test rozkrývá tzv. fluidní obecné schopnosti. Vychází přitom z předpokladu, že: „intelligence je do jisté míry vrozená, uplatňuje se na různém obsahovém materiálu a je relativně stálou charakteristikou jedince“ (Cattell, Cattell, 19??, s. 5).

Autoři české modifikace příručky k testu Heinzl a Janoušková (Cattell, Cattell, 19??) shrnují přednosti Cattellova testu a „culture fair“ intelligenčních testů obecně do následujících bodů:

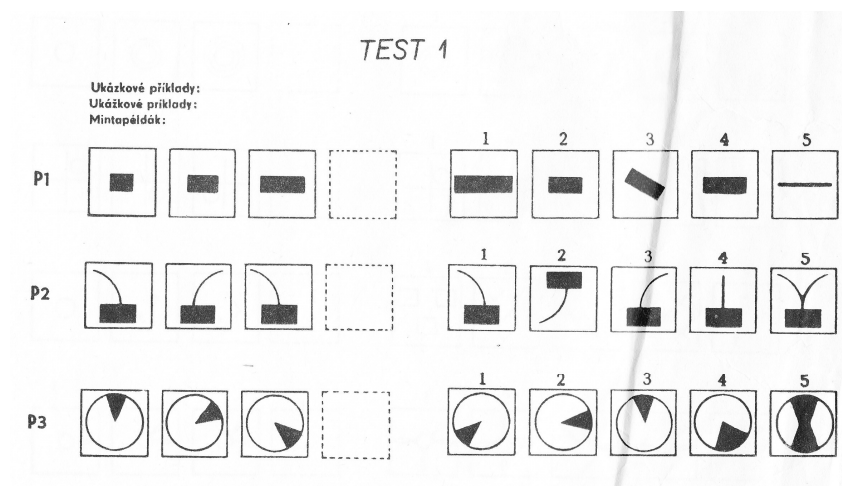
- Oddělení inteligence od školních a jiných znalostí a získaných dovedností při zachování faktorově analytické platnosti testu

- Měření faktoru tzv. fluidní inteligence“
- Redukce omylů při měření inteligence pramenících z rozdílů v sociálních možnostech, specializace ve škole, atd.
- Větší stálost výsledků, větší stálost standardizace dosažená nezávislostí na kulturním posunu, který doprovází normy při konvenčním testování inteligence v důsledku změn spojených s vlivem školy v různých obdobích.

Testovaná obecná schopnost „vyvozovat vztahy“ je pak definována jako relativně konstantní charakteristika jedince, jež se uplatňuje na různém obsahovém poli: verbálním, numerickém, prostorovém a v sociálních dovednostech. Velmi zajímavá skutečnost pak je, že *„nepřítomnost verbálního materiálu v testu dle autora neznamena horší predikci obecné schopnosti potenciálního verbálního výkonu“* (Cattell, Cattell, 19??, s. 6).

Ukázka z Cattell culture fair Intelligence Test²¹

Část 1 – princip sérií, 12 úkolů. Instrukce: „V každém řádku vyberte jen jeden obrázek z každého souboru nakresleného vpravo, a to ten, který se hodí jako pokračování k třem obrázkům vlevo a vyznačte ho jako svou odpověď“ (Cattell, Cattell, 19??, s. 23).

Ona proklamovaná „culture fair“ přednost tohoto testu vychází především z nonverbální povahy řešených úloh²². Zůstává tedy otázkou, zda vypuštění jazykové složky z testu automaticky znamená interkulturní validitu. Prosté konstatování, že „nebyly nalezeny významné rozdíly ve výkonech Američanů, Australanů, Francouzů a Angličanů“ (Cattell, Cattell, 19??, s. 8) k tomu

²¹ (Cattell, Cattell, 19??, s. 23)

²² Jiný velmi významný test inteligence, Ravenovy progresivní matrice (*Raven progressive matrices test*) je rovněž neverbální, proto byl dlouhou dobu považován za „culture free“. Nicméně ukazuje se, že je kulturně syčen, ačkoliv obsahuje jen nonverbální úkoly (Benson, 2003).

pravděpodobně neopravňuje, neboť zůstáváme v zásadě v intencích kulturně málo diversifikované oblasti. V odborné literatuře je problematika „kulturní nezávislosti“ Cattellova testu diskutována jen velmi málo.

Přesto musíme docenit přínos tohoto testu, v 50. letech minulého století se zaměřil na téma, které většina tehdejších psychologů víceméně nereflektovala. *Cattell culture fair Intelligence* má v „dějinách“ zohledňování kultury při psychologickém testování inteligence své podstatné místo.

3.2.2 Kulturní inteligence

Inovativním počinem ve snaze zohlednit kulturu ve vztahu k inteligenci se snaží být koncepce kulturní inteligence²³ (*cultural intelligence; CQ*), popsaná v publikaci *Handbook of Cultural Intelligence* (Ang; Van Dyne, eds., 2008).

V této práci je koncept kulturní inteligence zařazen do kapitoly pojednávající o kognitivní sféře kultury, ačkoliv jiní autoři (Berry et al., 2011) považují kulturní inteligenci spíše za interkulturní kompetenci²⁴ než kognitivní schopnost.

Kulturní inteligence (CQ) je definovaná jako „*schopnost jedince efektivně zvládat kulturně rozmanité situace*“ (Ang, Van Dyne, 2008, s. 3). Přičemž tato definice se snaží zůstat ve shodě s pojetím obecné inteligence jako schopnosti

23 Kulturní inteligence (*cultural intelligence*), je autory zkracována trochu zavádějícím způsobem jako „CQ“ (Ang, Van Dyne, 2008).

24 O interkulturních kompetencích blíže v kapitole 5.3 Interkulturní kompetence osobnosti.

abstrahovat a řešit problémy. Obdobně jako u emoční inteligence²⁵ Ang a Van Dyne (2008) zdůrazňují vztah kulturní inteligence k efektivnosti fungování jedince v „reálném světě“. Nicméně od emoční inteligence a kognitivní inteligence se odlišuje svým výhradním zaměřením na adaptabilitu jedince v interakcích charakterizovaných kulturní diverzitou. Výhodiskem pro tento koncept je uchopení kulturní inteligence jako multidimenzionálního konstruktu. Identifikované dimenze jsou následující: metakognitivní CQ, kognitivní CQ, motivační CQ a behaviorální CQ.

Metakognitivní dimenze kulturní inteligence (metacognitive CQ) představuje schopnost kulturního vědomí a uvědomování si během interkulturní interakce. Zaprvé podporuje aktivní uvažování o lidech s odlišným kulturním zázemím. Zadruhé spouští kritické uvažování o zvycích a povyšování svého způsobu myšlení a zatřetí vede individuum k přehodnocení svých kognitivních schémat.

Kognitivní dimenze kulturní inteligence (Cognitive CQ) označuje znalosti individua o odlišných normách, zvycích a konvencích v různých kulturních uskupeních.

Motivační dimenze (Motivational CQ) je schopností vést svou pozornost a energii směrem k učení se fungovat v interkulturních situacích. Souvisí s vnímanou osobní účinností (self-efficacy) v mezikulturních interakcích.

Poslední dimenzí je behaviorální kulturní inteligence (Behavioral CQ), ta představuje dovednost individua projevovat se vhodně v interakci s lidmi z odlišného kulturního zázemí, zahrnuje jak verbální tak neverbální projevy chování. Nutno poznamenat, že chování je nejviditelnější složkou sociální interakce (Ang, Van Dyne, Koh, 2008).

25 Emoční inteligence je především vymezena pěti hlavními oblastmi: *“znalostí vlastních emocí, zvládáním emocí, schopností sám sebe motivovat, vnímavostí k emocím jiných lidí a uměním mezilidských vztahů”* (Goleman, 1995, s. 51)

Na základě těchto dimenzí byla konstituována čtyřfaktorová škála kulturní inteligence (*The Cultural Intelligence Scale*, CQS). Škála kulturní inteligence CQS představuje konkrétní psychometrický aparát, který vychází z konceptu kulturní inteligence (CQ). Van Dyne, Ang a Koh (2008) uvádějí, že k finální podobě škály CQS vedlo celkem 6 samostatných studií.

V první studii byl zadán 40 položkový dotazník studentům (dobrovolníkům; n=576, 74% ženy, průměrný věk 20 let) Obchodní školy v Singapuru. Po vyřazení položek s nízkou standardní odchylkou nebo extrémním průměrem a nízkou celkovou korelací došli autoři k 20 položkám. Následná faktorová analýza potvrdila předpokládanou čtyřfaktorovou strukturu.

Výsledný design CQS dotazníku²⁶ byl následující:

[Instrukce: *Přečtěte si každý výrok a zvolte odpověď, která nejlépe vystihuje vaše schopnosti. Vyberte odpověď, která nejlépe popisuje vás, jaký/á doopravdy jste. (1=velmi nesouhlasí; 7=velmi souhlasí)*].

CQ FAKTOR:

položka dotazníku:

Metakognitivní CQ	
MC1	Jsem si vědom kulturních znalostí, které používám, když jsem v interakci s lidmi z jiného kulturního zázemí.
MC2	Přizpůsobuji své kulturní znalosti, jak komunikovat s lidmi z jiných kultur.

²⁶ (Ang, Van Dyne, Koh, 2008). Nejde o standardizovaný převod testu, ale o překlad z anglického originálu pro potřeby této rigorózní práce.

MC3	Jsem si vědom kulturních znalostí, které uplatňuji v mezikulturních interakcích.
MC4	Kontroluji přiměřenost svých kulturních znalostí při interakci s lidmi z jiných kultur.
Kognitivní CQ	
COG1	Znám právní a ekonomické systémy jiných kultur.
COG2	Znám pravidla (např. slova, gramatiku) jiných jazyků.
COG3	Znám hodnoty a náboženství jiných kultur.
COG4	Znám systémy manželství jiných kultur.
COG5	Mám znalosti o umění a řemeslech jiných kultur.
COG6	Znám pravidla pro vyjadřování neverbálního chování v jiných kulturách.
Motivační CQ	
MOT1	Baví mě setkávat se s lidmi z jiných kultur.
MOT2	Jsem přesvědčen, že se mohu stýkat s místními obyvateli v kultuře, která je pro mě neznámá.
MOT3	Jsem si jist, že se můžu vyrovnat se stresem při přizpůsobování se kultuře, která je pro mě nová.
MOT4	Baví mě žít v kulturách, které jsou pro mě neznámé.
MOT5	Jsem přesvědčen, že bych si zvykl na pravidla obchodování v jiné kultuře.
Behaviorální CQ	
BEH1	Změním svůj verbální projev (např. akcent, tón), když si to mezikulturní interakce žádá.

BEH2	Používám pauzu a ticho odlišně, aby vyhovovaly mezikulturní situaci.
BEH3	Měním míru své řeči, pokud si to mezikulturní situace vyžaduje.
BEH4	Změním svůj neverbální projev, pokud si to mezikulturní interakce žádá.
BEH5	Měním svůj výraz ve tváři, pokud si to mezikulturní interakce žádá.

Druhá studie se zabývala zobecnitelností CQS při různých vzorcích respondentů. 20 položková škála byla tentokrát snímána u 447 dobrovolníků (70% ženy, průměrný věk 20 let). Tato studie prokázala především silný vztah mezi položkami a jejich škálami, čímž byla podpořena vnitřní konsistence testu.

Ve třetí studii se výzkumníci zaměřili na zobecnitelnost škály v čase. K zjištění reliability použili metodu test-retest, s odstupem čtyř měsíců mezi jednotlivými testy. Statistická analýza přinesla následující výsledky: signifikantní změny nastaly u kognitivního a behaviorálního faktoru kulturní inteligence, zatímco signifikantní změny nevykazoval metakognitivní a motivační faktor. Van Dyne, Ang a Koh (2008) již předem předpokládali proměnu v čase v závislosti na zkušenosti a/nebo tréninku.

Zda má CQS obecnou platnost napříč různými státy zjišťovala čtvrtá studie. Čtvrtý vzorek respondentů představovali vysokoškolští studenti ze Spojených států. Autoři shrnují výsledky této studie následovně: „...mnohočetná skupina testů invariance ukazuje, že mezi dvěma státy (Singapur, Spojené státy) zůstává ta samá čtyřfaktorová struktura“ (Van Dyne, Ang, Koh, 2008, s. 26).

Předposlední, pátá studie zjišťovala zobecnitelnost při použití různých metod. Především šlo o vytvoření verze dotazníku CQS z pozice pozorovatele, tzv. CQS-Observer Report. Technicky šlo o posun výpovědi z pozice 1. osoby, např. „*jsem si vědom kulturních odlišností...*“ na 3. osobu „*dotyčný/á si je vědom kulturních odlišností...*“.

Účastníci této studie (n=142, 47% ženy, průměrný věk 35 let) jednak vyplnili CQS za sebe a jednak o náhodně vybraném kolegovi ze stejného MBA studijního programu. Dále ohodnotili přizpůsobivost v situacích sociální interakce (*interactional adjustment*) na sedmibodové škále u sebe i u posuzovaného kolegy. Kromě pohlaví ještě uvedli svou kulturní zkušenost (jež byla operacionalizovaná jako počet zemí, v kterých dosud žili). Získaná data pak byla vyhodnocována pomocí *multitrait multimethod* analýzy (MTMM).

Ukázalo se, že sebehodnocení motivačního CQ a behaviorálního CQ predikuje pozorovatelem hodnocenou interakční přizpůsobivost (*peer-rated interactional adjustment*). Podobně pak pozorovatelem hodnocené motivační CQ a behaviorální CQ predikuje sebehodnocení vlastní interakční přizpůsobivosti. „*V souhrnu MTMM analýza přináší důkazy o konvergentní, diskriminantní a kriteriální validitě škály kulturní inteligence CQS napříč sebezposuzováním a posuzováním pozorovatele*“ (Van Dyne, Ang, Koh, 2008, s. 31).

Šestá studie se zabývala ověřováním diskriminantní, prediktivní a inkrementální validity (Van Dyne, Ang, Koh, 2008).

Konceptu kulturní inteligence (CQ), respektive Škále kulturní inteligence (CQS) nelze upírat velké ambice. Všechny detailně popsané studie dokládají, že má silnou oporu v metodologii. Nicméně při detailnějším pohledu, je nutné se kriticky vymezit vůči několika momentům.

Zaprvé, inteligenční testy řadíme mezi výkonové testy. Tento test žádný výkon neměří, jde o projektivní metodu. Respondent hodnotí sám

sebe, respektive evaluuje svou schopnost efektivně fungovat v kulturně rozmanitých situacích.

Autoři uvádí, že pátá studie přinesla doklady o konvergentní, diskriminantní a kriteriální validitě škály při sebeuposuzování a posuzování pozorovatelem. Nabízí se otázka, zda nejde spíše o reliabilitu testu. Reliabilita testu vypovídá o kvalitě měřicího nástroje. Signifikantní shoda mezi sebeuposuzováním a posuzováním pozorovatelem v páté studii ukazuje na vysokou reliabilitu testu. Ta ovšem sama o sobě nevypovídá o validitě testu.

Test bychom mohli považovat za validní, pokud by měřil efektivitu fungování v kulturně rozmanitých situacích. Zatím však měří spíše respondentovu představu o vlastní efektivnosti v těchto situacích (Cerha, 2012).

3.3 Kultury jako software lidské mysli

Každý, kdo se zabývá kulturní a interkulturní psychologií, musí se určitým způsobem vyrovnat s prací otce a syna Geerta a Gerta Jana Hofstedových²⁷, Hofstedovy dimenze národních kultur někdy bývají řazeny mezi nástroje ke klasifikaci kultur, jindy do oblasti interkulturní komunikace. V této práci řadím jejich slavné kategorie do kapitoly věnované relaci mezi kulturou a poznávacími procesy. Číním tak s odkazem na publikaci Hofstedových (2007), která nese podtitul „*software lidské mysli*“.

Hofstedové často používají informatikou ovlivněné pojmosloví (např. kultura jako „*mentální programování*“, či již zmiňovaný „*software lidské mysli*“). Toto nalézání analogie mezi počítačem a myslí koresponduje do určité míry s hlavním proudem současné kognitivní psychologie. „*Kognitivní psychologie je sjednocena přístupem založeným na analogii mezi myslí a počítačem. Tento přístup zpracování informace nahlíží mysl jako cílený, se symboly pracující systém s omezenou kapacitou*“ (Eysenck, Keane, 2008, s. 40). I to je dalším z důvodů, proč řadím jejich dílo právě do této kapitoly.

²⁷ Naprostá většina myšlenek a poznatků, které zde cituji či parafrázuji, patří Geertu Hofstedovi, nicméně u publikace Kultury a organizace (2007) jsou jako autoři uvedeni oba, Geert Hofstede i Gert Jan Hofstede.

3.3.1 Hofstedovo pojetí kultury

Než se dostaneme k samotnému popisu dimenzí národních kultur, je vhodné blíže představit teoretická východiska²⁸. Kultura v Hofstedově pojetí představuje „*kolektivní programování mysli, které odlišuje příslušníky jedné skupiny nebo kategorie lidí od druhých*“ (Hofstede, Hofstede, 2007, s. 14). Přičemž skupinou myslí určitý počet lidí ve vzájemném styku, zatímco příslušníci jedné kategorie nemusí být nutně v přímém kontaktu, ale mají něco společného, např. povolání nebo místo narození. Hofstedové se rovněž otevřeně hlásí k principům kulturního relativismu: „*Neexistují žádné vědecky podložené příznaky, na jejichž základě by bylo možné považovat způsoby myšlení, pocíťování a jednání jedné skupiny za principiálně nadřazené, či naopak horší než způsoby jiných lidí*“ (tamtéž, s. 16).

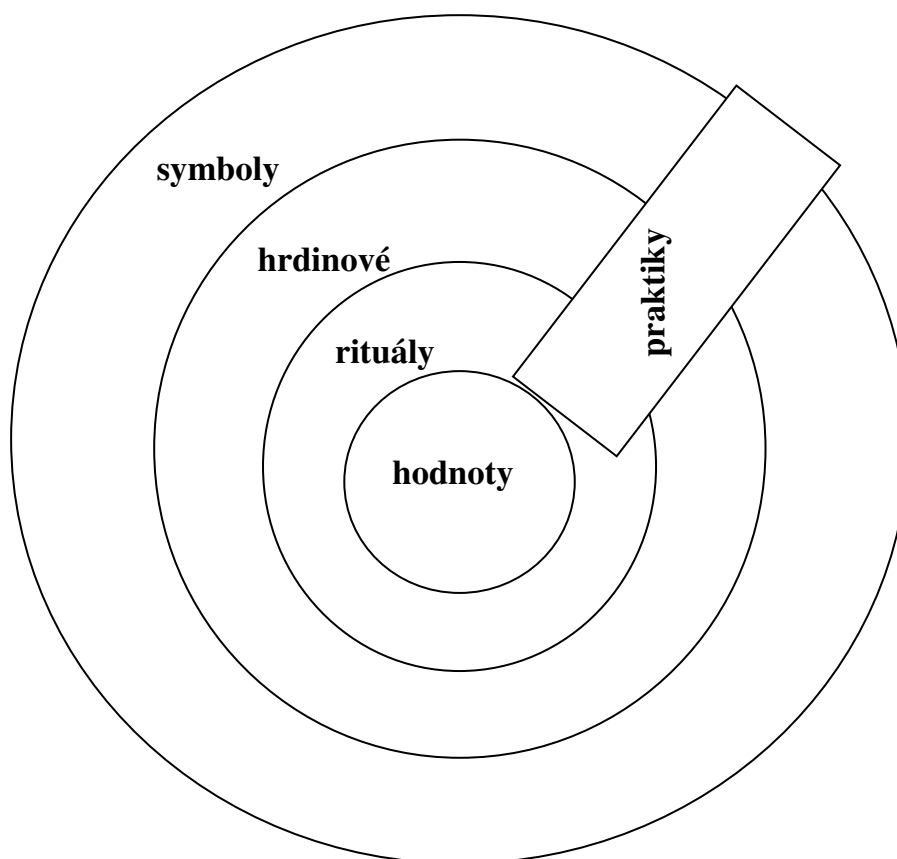
Při popisu mediace kultury v rámci skupiny či kategorie, je jazyk autorů náhle velmi poetický: „*kultura je nenapsaná kniha obsahující pravidla sociální hry, kterou její členové předávají nově příchozím. Tato kniha sídlí v jejich myslích*“ (Hofstede, Hofstede, 2007, s. 38).

Konkrétní kultury se projevují nejrozličnějšími způsoby. Podle Hofstedeho je možné určit čtyři základní projevy kultury: symboly, hrdinové, rituály a hodnoty. Následující diagram s přívlastkem „cibulový“, popisuje úrovně projevů

28 V Hofstedově teorii kultury lze mnohé ocenit a s řadou věcí polemizovat. Je potřeba si uvědomit, že Hofstedova práce představuje v interdisciplinárním studiu kultury jeden z nejvlivnějších teoreticko – aplikačních modelů současnosti. Lze se domnívat, že řada návazných výzkumů bude teoretické pozadí výzkumu jednoduše přebírat.

kultury od nejpovrchnějších k nejzákladnějším. Hofstede se přirovnává jednotlivé úrovně projevu kultury ke slupkám cibule, na modelu zachycuje směr od povrchu k jádru projevů (tamtéž).

Hofstedovo pojetí kultury-cibulový diagram úrovní projevu kultury²⁹:

Konstatování, že symboly jsou nejpovrchnějším projevem kultury, je rozhodně specifické a z hlediska teorie kultury neobvyklé. Pro jejich zařazení do nejsvrchnější části úrovní modelu existuje určité vysvětlení: „*nové symboly stále vznikají a staré mizí. Symboly jedné kulturní skupiny jsou často napodobovány jinými. To je důvod, který vedl k zařazení symbolů do vnější nejpovrchnější*

29 (Hofstede, Hofstede, 2007, s. 17).

vrstvy“(tamtéž, 16). Zastánci tohoto modelu symboly rozumí konkrétní významy. Za symboly tedy považují slova, gesta, ale i oblečení účesy či vlajky a znaky společenského postavení (tamtéž).

Hrdinové mají charakteristiky vysoce ceněné v dané kultuře. Může jít o osoby skutečné nebo fiktivní, žijící či zesnulé (tamtéž). K posilování skupinové soudružnosti slouží rituály. Za všechny příklady uveďme různé formy pozdravu nebo projevy uznání, používání mluvené i psané formy jazyka. *„Rituály jsou kolektivní činnosti, které jsou vzhledem k dosažení požadovaného výsledku věcně zbytečné, jsou však společensky považovány za podstatné“* (tamtéž, s. 17).

Symboly, hrdiny a rituály považují autoři modelu za projevy kulturní praxe, zkráceně je označují jako praktiky. V modelu prostupují tyto praktiky napříč třemi svrchními úrovněmi projevů kultury. Vnějšímu pozorovateli jsou tyto praktiky zřejmé, jejich kulturní význam mu však zůstává skryt (tamtéž).

Jádro kultury představují hodnoty. Hodnotami rozumíme *„všeobecné tendence k dávání přednosti určitým stavům skutečnosti před jinými“* (tamtéž). Autoři koncepce tím rozumí rozlišování v rámci dichotomií, například mezi zlým a dobrým, špinavým a čistým, zakázaným a povoleným a podobně. Důležitost hodnot v Hofstedově díle bude popsána dále.

Zatímco osvojování praktik podle nich souvisí s uvědomovaným způsobem učení, internalizace hodnot probíhá v nejranějších obdobích lidského života. S problematikou osvojování hodnot souvisí i distance mezi vrozenými a naučenými aspekty lidského života, podle Hofstedových je možné identifikovat tři odlišné úrovně v lidském „mentálním programování“: lidskou přirozenost, osobnost a kulturu. Proč se tolik zabývají lidským učením, vysvětlují lakonickým konstatováním: *„kulturu se učíme, není vrozená“* (tamtéž, s. 14).

Hofstedovo pojetí kultury - tři úrovně v lidském mentálním programování³⁰:

Lidská přirozenost je univerzální všem lidským bytostem, je to zděděná schopnost percipovat okolí, potřeba sdružovat se s druhými a pociťovat přitom emoce; jde o bazální fyzické a psychické fungování jedince v prostředí. „V počítačové analogii bychom jí mohli přirovnat k „operačnímu systému“ (tamtéž, s. 14). Naproti tomu, osobnost jednotlivce je jedinečná výslednice vrozených a získaných rysů. Představuje „jedinečný osobní soubor mentálních programů“ (tamtéž, s. 15). Tento pyramidový model uzavírá tvrzení, že kultura je kolektivním programováním, vlastním skupině či kategorii.

Hofstede (2007) popisuje celou řadu vrstev mentálního programování na úrovni kultury. Předně jde o tyto úrovně: národní úroveň odpovídající zemi původu jedince; úroveň regionální, národnostní, náboženské nebo jazykové příslušnosti; úroveň rodu (pohlaví a genderu); úroveň generace; úroveň sociální třídy spojená se vzděláním nebo povoláním; u zaměstnaných osob můžeme zmínit ještě úroveň kultury organizace (tamtéž).

³⁰ (Hofstede, Hofstede, 2007, s. 15).

Ono „naprogramování mysli“ determinuje jedince v jeho způsobech myšlení, cítění a jednání bez ohledu na to, zda je dotyčný jedinec v kontaktu s jedincem či skupinou z jiného kulturního zázemí. Nicméně Hofstede zásadně ovlivnil, nejen psychologické poznatky, právě dlouholetým srovnávacím výzkumem kultur.

3.3.2 Dimenze národních kultur

Hofstedovy (2007) dimenze národních kultur v současnosti představují jeden z nejvlivnějších teoreticko-aplikačních konceptů sloužících ke klasifikaci kultur. Geert Hofstede začal se srovnávacím studiem kultur už na přelomu 60. a 70. let minulého století. Navazoval na starší přesvědčení, „že všechny společnosti, moderní i tradiční, řeší stejné základní problémy; jejich řešení jsou však odlišná“ (tamtéž, s. 28). Hofstedeho výzkum se zaměřil na výzkum hodnot. „Protože hodnoty a nikoli praktiky, jsou stálou charakteristikou kultur, srovnávací výzkum kultur předpokládá měření hodnot“ (tamtéž, s. 27).

Hofstedové (2007) rozlišují mezi společenstvími a národy. „Společenství (resp. společnosti) jsou formy sociální organizace, které se přirozenou cestou historicky vyvinuly“ (tamtéž, s. 25). Zatímco národy jsou poměrně nové, mnohdy uměle konstruované politické útvary. Na druhou stranu řada národů se utvořila v průběhu historických procesů a „kultura národa“ tak do značné míry koresponduje s přirozenou „kulturou společenství“. „Užívání národnosti jako rozlišujícího kritéria je příhodné, neboť je mnohem snazší získat údaje o národech než o přirozených sourodých společenstvích“ (tamtéž, s. 25), uzavírají.

Na základě studia úctyhodného empirického materiálu z více než padesáti zemí, objevil čtyři základní oblasti problémů národních kultur. Odpovědi týkající se hodnot získal od zaměstnanců nadnárodní korporace IBM³¹.

Čtyři základní problémové oblasti národních kultur:

<u>základní problémový okruh</u>	<u>dimenze kultur</u>
sociální nerovnost, vztah k autoritě	<i>vzdálenost moci</i>
vztah mezi jednotlivcem a skupinou	<i>kolektivismus versus individualismus</i>
pojetí mužskosti a ženskosti, sociální důsledky biologického pohlaví	<i>femininita versus maskulinita</i>
způsoby nakládání s nejistotou a víceznačností	<i>vyhýbání se nejistotě</i>

Tyto problémové oblasti, jejichž existenci empiricky doložil výzkumem zaměstnanců multinacionální korporace IBM, pojmenoval Hofstede (2007) jako dimenze. „*Dimenze je aspekt kultury, který může být ve vztahu k jiným kulturám měřen*“ (tamtéž, s. 29). Hofstedovy dimenze národních kultur patří v české interkulturně psychologické literatuře k nejcitovanějším (např. Morgensternová, 2009; Průcha, 2007; Zeľová, 2010).

³¹ Hofstedové (2007) shrnují specifika a výhody „populace“ zaměstnanců IBM následovně: „*Na první pohled se může zdát překvapující, že by zaměstnanci multinacionální korporace – vlastně dosti zvláštní druh lidí – mohli posloužit ke stanovení rozdílů systémů národních hodnot. Na druhé straně tito lidé představují téměř dokonale srovnatelné vzorky: jsou si podobní ve všech ohledech až na národnost, díky čemuž vystupují v jejich odpovědích národnostní rozdíly neobyčejně zřetelně*“ (tamtéž, s. 28).

Nyní se blíže zaměříme na jednotlivé dimenze národních kultur. Je vhodné předestřít, že později se počet dimenzí ustanovil na pět. Začátkem 80. let přibyla pátá dimenze, takzvaná *dlouhodobá versus krátkodobá orientace* (Hofstede, Hofstede, 2007).

Na základě dimenzí byl vytvořen pěti rozměrný model, přičemž každá národní kultura, respektive země je v tomto modelu charakterizována pěti skóry. Empiricky získané a mnohokrát replikované skóry jednotlivých zemí představují relativní umístění na škále, ve vztahu k dané dimenzi. Skóry na dimenzích měří pouze rozdíly mezi národními kulturami nikoliv absolutní pozice zemí. Většina skórů pochází z výzkumů v IBM nebo replikací výzkumu. Výsledkem je pět různých indexů sloužících ke komparaci kultur: index vzdálenosti moci, index individualismu, index maskulinity, index vyhýbání se nejistotě a index dlouhodobé orientace (tamtéž).

Jednotlivé dimenze národních kultur se projevují odlišně ve vzdělávacím systému a na pracovišti, v obecných normách společnosti, ale i v normách osvojených výchovou v rodině. Dimenze národních kultur nejsou izolované kategorie, vzájemně spolu v mnohém souvisí. Z hlediska úrovně analýzy se dimenze vztahují ke skupinám a společnostem, nikoliv k úrovni jednotlivce, ačkoliv mohou být zjišťovány i u jednotlivců (tamtéž).

Dimenze **vzdálenosti od moci** souvisí s tím, nakolik jsou jednotliví členové ochotni respektovat fakt, že moc je v každé společnosti rozdělena nerovnoměrně. Nejde tak ani o míru disproporce samotné jako spíše o sociálně psychologickou reflexi tohoto faktu, protože „*v každé společnosti je nerovnost*“ (tamtéž, s. 41).

Ve společnostech s nízkým indexem vzdálenosti moci převládá názor, že projevy nerovnosti mezi lidmi musí být ve společnosti minimalizovány. Rodiče

se chovají k dětem jako k sobě rovným, a podobně děti považují rodiče a starší příbuzné za partnery. Ve škole učitelé-odborníci od žáků očekávají iniciativu a obousměrnou komunikaci. Čím mají lidé v takovéto společnosti vyšší vzdělání, tím méně autoritářské hodnoty zastávají. Na pracovišti je v oblibě decentralizace, ideální nadřízený je schopný a demokratický v rozhodování. Rozdíly mezi platy na základně a vrcholu organizace jsou malé (tamtéž).

Ve společnostech s velkou vzdáleností od moci je nerovnost mezi lidmi očekávána a požadována, méně mocní mají být závislí na těch, kteří disponují větší mocí. Na rozdíl od společností s nízkým indexem vzdálenosti moci, ve společnostech s vysokým indexem dospělí potomci pečují o stárnoucí rodiče, kteří je v dětství vedli k poslušnosti. Od učitele se očekává, že bude iniciativní a svou životní moudrost předá žákům. Lidé zastávají autoritářské hodnoty bez ohledu na vzdělání. Vzdělanostní Politika se zaměřuje na univerzity, zatímco u společností s nízkým indexem je pozornost zaměřena především na středoškolské vzdělání. Na pracovišti je očekáván direktivní styl vedení, ideální nadřízený je benevolentní autokrat. Rozdíly mezi platy na základně a vrcholu organizace jsou značné. Rovněž manuální práce je asociována s nižším statusem (tamtéž).

Index individualismu zachycuje, nakolik zájem jednotlivce převažuje nad zájmy skupiny. V individualistických společnostech žije pospolu zpravidla jen nukleární rodina, tedy rodiče s dětmi. Cílem výchovy je naučit dítě samostatnosti. Tento styl je typický pro západní společnosti. Ovšem naprostá většina společností světa je kolektivistická. V kolektivistických společnostech žije více generací příbuzných pospolu. V takto rozšířené rodině se dítě naučí o sobě uvažovat jako o součásti skupiny. „*Kolektivismus přináleží ke společností, ve kterých jsou lidé od narození po celý život integrováni do silných a soudružných skupin, které je v průběhu jejich životů chrání výměnou za jejich věrnost*“ (tamtéž, s. 66).

Pro kolektivistické společnosti je příznačné, že lidé vykazují velkou loajalitu skupině, zájem kolektivu má větší váhu než zájem jednotlivce. Soukromý život se prolíná se životem ve skupině. Identita jedince je formována příslušností ke skupině, i z hlediska jazyka se omezuje používání slova „já“. Příslušníci kolektivních kultur v testech častěji skórují jako introvertní. Převládá požadavek rovnosti nad individuální svobodou. Stát v kolektivistickém uspořádání společnosti, silně intervenuje do podoby ekonomiky a své občany vede k vlastenectví. Rovněž jsou v kolektivistických společnostech méně dodržována lidská práva. Jednou z příčin je i to, že lidská práva jsou formulována značně individualisticky (tamtéž).

V kolektivistických společnostech jsou dány dopředu předpoklady pro přátelské vazby, zatímco v individualistických společnostech je přátelství dobrovolné a musí se o něj pečovat. Naproti tomu v pracovním vztahu kolektivistický zaměstnavatel chápe vztah k zaměstnanci morálně a jako závazek, zatímco v individualistickém prostředí je vztah mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem založen na smlouvě (tamtéž)

Z perspektivy skupin a společností představuje individualismus - kolektivismus jednu dimenzi. Problém nastává, pokud chceme na této škále hodnotit jednotlivce. *„Zkoušky ukázaly, že jedna osoba může skórovat vysoko jak v individualistických, tak v kolektivistických hodnotách, v jedné vysoko a v druhé nížko a také nížko v obou. Proto, když budeme porovnávat jedince, měli bychom individualismus brát jako dvě odlišné dimenze“* (tamtéž, s. 70). Nicméně, jak je uvedeno výše, dimenze národních kultur slouží k zachycení rozdílů na úrovni skupin, nikoliv na úrovni hodnotové orientace jednotlivce (tamtéž).

Dimenze maskulinita versus femininita určuje protiklad mezi společenskou vhodností prosazovat se a vhodností držet se zpátky. Název odkazuje na biologické rozdíly mezi muži a ženami, respektive na jejich sociální aspekty, takzvané rodové role asociované s daným pohlavím. „*Maskulinita se vztahuje na společnosti, ve kterých jsou sociální rodové role jasně odlišeny, od mužů se očekává, že budou průbojní, drsní a budou se zaměřovat na materiální úspěch, zatímco od žen se očekává, že budou spíše mírné, jemné a orientované na kvalitu života*“ (tamtéž, s. 97).

Ve femininních společnostech se genderové role překrývají. Od mužů i žen se očekává skromnost, stejná míra aktivity, zájem a péče o druhé, otcové a matky se zabývají pocity a fakty v rodině stejnou měrou. Dívky i chlapci si hrají ze stejných pohnutek a pro chlapce není ostudné, pokud pláčou. Ve femininních společnostech se otevřeněji mluví o sexu, pro ženskou i mužskou nahotu platí stejná společenská norma. Rovněž homosexualita je daleko lépe přijímána ve femininních společnostech (tamtéž).

Ve společnostech s vysokými hodnotami indexu maskulinity se rozhodnost a ambicióznost očekává jen od muže, ambicí ženy je být oporou mužovi při budování jeho kariéry. Rovnoprávností se rozumí, že ženy mohou zaujímat pozice dosud určené pouze pro muže, nikoliv podílení se na práci doma i v zaměstnání stejnou měrou. Více specialistů v nejrůznějších oborech je mužského pohlaví. I v oblasti sexuality se očekává vyšší aktivita ze strany muže. V těchto společnostech je častým problémem sexuální obtěžování. Rozdílnost pohlaví zdůrazňují i náboženské instituce těchto společností (tamtéž).

Školní, sportovní i pracovní prostředí maskulinních společností je soutěživé, konflikty se řeší konfrontací, z níž vítězně odchází ten silnější. Pracovní výdělek je preferován před pracovním volnem. Pracuje se častěji ve velkých organizacích. Na volených politických postech převládají muži, ideálem

je výkonná, právní společnost a hospodářský růst. Po přistěhovalcích je v takových společnostech požadováno, aby se asimilovali (tamtéž).

Řešení konfliktu vyjednáváním a kompromisem je typické pro femininní společnosti. Selhání ve škole není vnímáno nijak fatálně a školní úspěchy jsou naopak podhodnocovány. U pedagogů je více oceňována přátelskost než brilantnost. Chlapci i dívky studují stejné předměty, mezi specialisty je větší podíl žen než u maskulinních společností. Ve femininních společnostech boduje sociálně orientovaná politika, zdůrazňující toleranci. Imigrantům je umožněno se integrovat, Vlády femininních společností častěji finančně pomáhají chudým zemím nebo zdůrazňují potřebu ochrany životního prostředí. (tamtéž).

Index maskulinity může působit, že důrazem na prosazení jednotlivce zachycuje podobné jevy jako vysoký index individualismu, nicméně *„rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že individualismus je o „já“ oproti „my“, tedy nezávislosti oproti nezávislosti na skupině „my“. A maskulinita – femininita je o důrazu na „ego“ oproti důrazu na vztahy s druhými, bez ohledu na vazby ve skupině“* (tamtéž, s. 101).

Čtvrtou dimenzí národních kultur, kterou odhalil Hofstedeův výzkum v IBM je **vyhýbání se nejistotě**. Každá lidská společnost si v průběhu svých dějin vytvořila způsoby, jak mírnit nejednoznačnost, která generuje úzkost. *„Právo a zákony se pokoušejí omezit nejistoty v chování druhých lidí. Náboženství je způsob nacházení vztahu k nadpřirozeným silám, o nichž se předpokládá, že určují budoucnost člověka“* (tamtéž, s. 130).

Nejistota je subjektivní a společnosti se vzájemně liší i mírou tolerance k neurčitosti. *„Vyhýbání se nejistotě tedy může být definováno jako stupeň, v němž se příslušníci dané kultury cítí ohroženi nejistotou nebo neznámými situacemi. Ten pocit je, kromě jiného, vyjadřován nervovým napětím a potřebou*

předvídatelnosti, a tedy také potřebou psaných i nepsaných pravidel“ (tamtéž, s. 131).

Hofstedové (2007) konstatují, že lidé ve společnostech se silným vyhýbáním se nejistotě se lidé cítí méně šťastní, trápí se více kvůli penězům a zdraví. V osobnostních testech častěji vysoko skórují v neuroticismu. Žijí v neustálém stresu, ventilování pocitů agrese a úzkosti je v určitých situacích tolerováno. Existují poměrně pevná pravidla pro to, co je „špinavé“ a co je tabu. Tato pravidla jsou brzy předávána malým dětem. Obecně tyto společnosti tíhnou k pravidlům a regulím, i když jsou rigidní a nefunkční (tamtéž).

Společnost, která se silně vyhýbá nejistotě, bývá konzervativní, xenofobní a nacionalistická, tíhne k netoleranci, politickému a náboženskému fundamentalismu. Přistěhovalce vnímá jako riziko. Občané mají nedůvěru k politickému a právnímu systému, o politiku se příliš nezajímají. Vedle byrokratického aparátu řízeného detailními pravidly mají jen malé pravomoce. Občané se rovněž málo angažují v dobrovolných uskupeních a hnutích (tamtéž).

Zatímco u společností s nízkým vyhýbáním se nejistotě, se lidé cítí šťastnější, méně se trápí kvůli zdraví, ale častěji trpí infarktem myokardu. Nejistota je akceptována jako normální součást života a neznámá rizika a význačné situace jsou přijímána v klidu. Projevy agrese jako uvolnění stresu nejsou v takových společnostech tolerovány (tamtéž).

Ve společnostech s nízkým skórem indexu vyhýbání se nejistotě je kladen větší důraz na toleranci, liberalismus a lidská práva. V pracovním prostředí je častější střídání zaměstnavatele, v rozhodovacím procesu je ponechán větší prostor „zdravému rozumu“ oproti expertům a odborným řešením. Ve vědě převládá relativismus a empirismus nad propracovanými „velkými teoriemi“ (tamtéž).

Rozdíly v tom, jak se kultury vyrovnávají s nejistotou, je možné vypozařovat i z literatury, ve společnostech s nízkým indexem vyhýbání se nejistotě vychází hodně fantasy literatury, zatímco u společností s vysokým indexem je v oblíbě spíše literatura faktu.

Dimenze **dlouhodobá versus krátkodobá orientace** byla ke stávajícím čtyřem přidána později³², v 80. letech 20. století. Není bez zajímavosti, že tato dimenze v sobě kumuluje hodnoty silně inspirované učením čínského vzdělance a etika Konfucia. Sycení této dimenze tedy vychází z hodnot civilizačního okruhu, který se mívá se západním světem, teprve v mezikulturním srovnání se ukázala univerzálnost dimenze (tamtéž).

„Dlouhodobá orientace spočívá v pěstování ctností, zaměřených na budoucí odměny; zejména vytrvalosti a šetrnosti. Na opačném pólu krátkodobá orientace spočívá v pěstování ctností týkajících se minulosti a současnosti, zejména úcty k tradicím, zachovávání ‚tváře‘ a plnění společenských závazků” (tamtéž, s. 162).

Dlouhodobě orientované společnosti jsou vytrvalé v zapojení úsilí k dosažení výsledků, které se dostaví až později. Plánování probíhá na mnoho let

³² V době, kdy Hofstede publikoval svoje čtyři dimenze národních kultur, setkal se s Michaelem Harrisem Bondem, který právě dokončil srovnávací výzkum hodnot v Číně a asijsko-pacifické oblasti. Bond používal nově vzniklý Čínský dotazník hodnot (Chinese Value Survey, CVS). „V případě dvaceti zemí, které byly zkoumány v obou výzkumech, tři dimenze zjištěné pomocí CVS odpovídaly třem dimenzím nalezeným dříve ve výzkumu v IBM: vyhýbání se nejistotě nemělo v CVS ekvivalent. Na místo toho čtvrtá dimenze CVS sloučila hodnoty stavící proti sobě zaměření na budoucnost a zaměření na současnost a minulost. Geert ji označil dlouhodobá-krátkodobá orientace a považujeme ji za pátou universální dimenzi“ (Hofstede, Hofstede, 2007, s. 34).

dopředu. Při nakládání se zdroji jsou šetrné a hospodárné. V takovýchto společnostech je vysoce ceněno vzdělání, přizpůsobivost, čestnost, odpovědnost, sebekázeň a ochota podřídit se záměru. V pracovních organizacích sdílí zaměstnanci, manažeři i vlastníci stejná očekávání. Velké sociální rozdíly nejsou u těchto společností žádoucí. Vysoký index dlouhodobé orientace mají například země, které v posledních třech desetiletích 20. století prodělaly ekonomický růst (tamtéž).

Krátkodobě orientované společnosti úsilí zaměřují na rychle dosažené výsledky. Plánování probíhá v daleko kratším časovém horizontu. Hodnotová orientace se ubírá směrem ke svobodě, právu, samostatnému myšlení a výkonu s brzkým dopadem. Je všeobecně rozšířený tlak, který nutí k utrácení, péči společenský status a respektování tradic. Svatba je chápána jako morální závazek, zatímco dlouhodobě orientované společnosti chápou sňatek jako pragmatické spojení, pokora ve vztahu je vyžadována od muže i ženy (tamtéž).

Z hlediska výchovy se v krátkodobě orientovaných společnostech děti učí toleranci a respektu k druhým. Starat se o ně může i někdo jiný než rodiče. Pořadí narození nesouvisí se statusem. Děti dostávají dárky pro zábavu a z lásky. Výchova dětí u dlouhodobě orientovaných společností své malé členy učí šetrnosti. Dárky dětem slouží k jejich rozvoji. Od matek se očekává, že budou mít dost času, aby se svým dětem věnovaly, starší děti mají v rodině více pravomocí než ty mladší (tamtéž).

Rozdílná orientace je patrná i v percepci lidského věku. Stáří je u společností s krátkodobou orientací reflektováno jako nešťastné období, které začne naštěstí až za dlouho. Naproti tomu u dlouhodobě orientované kultury chápou stáří jako šťastné období, které začíná v životě jedince brzy (tamtéž).

Nejnovější, šestou dimenzí je škála v originále nazvaná jako **indulgence versus restraint** (Hofstede, 2013-01-11). Oficiální český překlad názvu dimenze není zatím dostupný. Sociolog Doseděl (2011) ve své bakalářské práci používá vlastní volný překlad jako *Index nesvázanosti společnosti*.

Tato dimenze zachycuje dva protikladné způsoby nakládání s uspokojováním lidských potřeb: požitkářství versus sebeovládání. Shovívavost a benevolence je příznačná pro požitkářské (*indulgence*) společnosti, které umožňují svým členům relativně volný průběh uspokojení základních a přirozených lidských potřeb týkajících se užívání si života a zábavy. Vysoký index sebeovládání (*restraint*) představuje společnost, která ve zkratce potlačuje uspokojování potřeb a reguluje požitkářství pomocí přísných společenských norem (Hofstede, 2013-01-11).

Hofstedovo dílo je možné chápat jako ukázkou syntézy obou kulturně orientovaných psychologických přístupů: kulturní a interkulturní psychologie. Studium vlivu kultury na celou řadu psychických procesů, včetně myšlení jedince, řadí práci Hofstedových spíše do oblasti kulturní psychologie. Zatímco komparativní přístup, klasifikace na základě národních dimenzí, důraz na praktické aplikační výstupy a metody facilitace interkulturního kontaktu jsou typické více pro interkulturní psychologii. Ačkoliv Hofstedův model dimenzí národních kultur v sobě zahrnuje celou plejádu psychologických fenoménů (hodnoty, postoje, ontogenezi a způsob výchovy, psychologii genderu atd.) řadím ho největší měrou do sféry kognitivní psychologie. Sám Hofstede (2007) své dimenze považuje za určující v tom, jak lidé jednotlivých kultur myslí.

Obecně je práce otce a syna Hofstedových vysoce oceňována pro svůj vztah k explanaci životní praxe jednotlivých kultur. Pro ilustraci použijme následující citaci: „*vzdálenost moci koreluje s užitím násilí ve vnitřní politice*

země a s nerovností příjmů v zemi. Individualismus koreluje s národním bohatstvím (HDP na hlavu) a s mezigenerační mobilitou mezi společenskými třídami. Rovněž byla nalezena korelace mezi maskulinitou a podílem HDP, který vlády bohatých zemí věnují na rozvojovou pomoc zemím třetího světa. Vyhýbání se nejistotě vykazalo asociaci s katolicismem a zákonnou povinností obyvatel v rozvinutých zemích nosit evidenční karty (občanský průkaz). Dlouhodobá orientace koreluje s národními mírami spoření“ (tamtéž, s. 34).

4. Ontogeneze jedince v kultuře

Psychický vývoj v průběhu života jedince, je nejčastěji chápán jako výsledek interakce biologického organismu a vlivů prostředí. Ontogeneze jedince se vždy odehrává v konkrétním kulturním kontextu (Vágnerová 2008; Berry et al., 2011).

Psychický vývoj se realizuje prostřednictvím zrání a učení. Proces zrání je předurčen genetickým programem a ovlivňuje pouze předpoklady k rozvoji určitých psychických procesů. Učení tyto předpoklady dále rozvíjí na určitou úroveň individuální zkušenosti. *„Převážná část učení má charakter zprostředkování obecné zkušenosti, kterou získají i jiní lidé. Takto si dítě osvojuje řeč, normy chování, způsoby řešení určitých problémů atd.“* (Vágnerová, 2008, s. 22). Na rozdíl od nevratného zrání, nemají výsledky učení trvalý charakter a mohou být ovlivňovány novými zkušenostmi³³.

V určitém období vývojové psychologie představoval podstatný moment spor tzv. nativismu a empirismu. Nativisté zastávali názor, že člověk přichází na svět s vrozenou základnou vědomostí. Zatímco stoupenci empirismu se domnívali, že vědomosti člověk získává až prostřednictvím zkušeností a interakcí s okolím (Atkinson et al., 2003).

Diskuzi nativistů s empiristy je možné chápat jako položení rudimentální otázky vlivu kultury na formování lidské psychiky. Jsou psychické funkce apriori

³³ Novou zkušenost může představovat i setkání s neznámou, dosud neinteriorizovanou kulturou. O procesu akulturace blíže v kapitole 6.1 Akulturace.

dány nebo svou podobu dostávají až interakcí s konkrétním kulturním kontextem? Oba tyto krajní přístupy představují dnes pouze historické směry, nicméně vznesená otázka zůstává stále aktuální (Cerha, 2012).

Určité rozřešení přináší Heine (2010) když tvrdí, že psychické procesy variují napříč kulturami, protože se životní zkušenosti lidí liší již od raného dětství. Tím jak jedinci v průběhu života kumulují kulturní zkušenost, tak se rozdíly v psychických procesech mezi kulturami prohlubují.

4.1 Socializace a enkulturace

V této podkapitole se blíže zaměříme na ústřední děje „kulturně-psychické“ ontogeneze jedince, konkrétně na vzájemně provázané procesy socializace a enkulturace.

Problematika socializace osobnosti je do značné míry interdisciplinární, a proto je na ní nazíráno z nejrůznějších perspektiv. Definice socializace se ve vědách o člověku vyskytuje v značné významové extenzi. Pro nás jsou podstatná především antropologická, sociologická, vývojově a sociálně psychologická pojetí.

V nejširším slova smyslu se socializace týká způsobu, jakým se jedinci stávají členy jedné nebo více sociálních skupin (Grusec, Hastings, 2006), podobně ve stručnosti enkulturace představuje zahrnutí jedince do kontextu jeho kultury (Berry et al, 2011).

V psychologickém slovníku Americké psychologické asociace jsou uvedena tři možná procesuální pojetí socializace:

1.) Proces, při kterém si jednotlivec osvojuje sociální dovednosti, přesvědčení, hodnoty a chování, nezbytná pro efektivní fungování ve společnosti nebo v určité skupině.

2.) Proces, při kterém se zaměstnanci přizpůsobují organizační kultuře a učí se znalostem, dovednostem, postojům a hodnotám, které jsou od nich očekávané ze strany nadřízených, kolegů, podřízených, zákazníků a dalších zainteresovaných osob.

3.) Proces, kterým jednotlivec získává povědomí o různých životních stylech a rozdílném chování. Tato znalost umožňuje jednotlivcům osvojit si sociální nebo skupinový hodnotový systém a vzorce chování; tedy to, co je považováno za normální nebo žádoucí v sociálním prostředí, jehož se stávají členem (VandenBos ed., 2007).

To, jak proces včleňování jedince do společnosti a kultury funguje, záleží jednak na okamžitém sociálním kontextu a zároveň na dlouhodobém kulturním kontextu (Bugental, Grusec, 1998). Součástí socializačního procesu je i kompetentnost v dané kultuře z hlediska přijetí norem, hodnot a vzorců chování (Morgensternová, Šulová, 2009).

Pro tuto kompetenci se nejčastěji užívá pojem enkulturace³⁴, označující „proces včlenění jedince do kultury, který zahrnuje osvojení artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí sdílených členy dané společnosti“ (Soukup, 2005, s. 637). Soukup považuje proces enkulturace za komplementární k procesu socializace, kterou chápe jako „proces začleňování člověka do systému

³⁴ Pojem „enkulturace“ poprvé použil antropolog Herskovits. V současnosti jej běžně užívají i interkulturně orientovaní psychologové (Berry et al., 2011).

společenských vztahů, jehož jádro tvoří interiorizace sociálních rolí a zvládnutí základních způsobů chování v typických sociálních situacích“ (Soukup, 2005, 642).

Hewstone a Stroebe (2006) považují socializaci za jedno z hlavních témat vývojové sociální psychologie, spolu s vývojem vztahů a vývojem jedinců ve vztahu, vývojem řeči, jazyka a komunikace a s rozvojem sociálního povědomí. Socializaci chápou jako *„proces, při němž si jedinci osvojují pravidla chování, soubor názorů, hodnot a postojů s cílem stát se plnohodnotnými členy společnosti“* (Hewstone, Stroebe, 2006, s. 79).

Podobný přístup říká, že lidský jedinec se v podstatě rodí jen jako potenciální člověk, přičemž *„člověkem se stává v procesu socializace, jehož výsledkem je získání specificky lidských způsobů reagování, vnímání, myšlení, cítění a konání, tedy osvojení si vlastností, které mu umožňují život ve společnosti.“* (Sollárová, 2010).

Morgensternová a Šulová (2009) akcentují interaktivní povahu procesu socializace. Vymezují se tak určitým způsobem proti chápání socializace jako jednosměrného procesu, během něhož se lidský jedinec působením společenských vlivů stává „socializovaným“. Morgensternová a Šulová chápou socializaci následovně: *„je to proces, v němž postupnými kroky a vzájemnou interakcí člověka s prostředím dochází k začleňování jedince do společnosti. Jsou mu předávány modely chování, způsoby i formy komunikace, dochází v něm k interiorizaci norem... cílem procesu socializace je tedy integrovaný jedinec schopný rozumět společnosti, v níž se pohybuje, čerpat z ní, ale být ji zároveň přínosem, obohacovat a rozvíjet jí svou existencí“* (Morgensternová, Šulová, 2009, s. 31).

Sociolog Giddens pojímá socializaci překvapivě značně psychologicky, podle něj jde o *„proces vývoje od stadia bezmocného novorozence až po osobu,*

která si dobře uvědomuje sebe samu a orientuje se ve své vlastní kultuře“ (Giddens, 2005, s. 39).

Podobně Keller, který mluví o problému socializace v souvislosti s mechanismy sociální kontroly, a říká že: *„...cílem socializace je zformovat bytost, která se bude i o samotě chovat tak, jako by byla pod stálým dohledem ostatních členů skupiny. Toho lze dosáhnout tehdy, přijme-li jedinec za své (internalizuje-li) nejen vědění, ale též hodnoty, normy a měřítka své kultury“* (Keller, 2009, s. 38).

Po obsahové stránce je možné téma socializace rozdělit do dvou celků: první se vztahuje k utváření osobnosti, druhý souvisí s vývojem lidského druhu (Morgensternová, Šulová, 2009), oba okruhy socializace spolu vzájemně korespondují. Sociokulturní systém je stále znovu aktualizován a předáván následujícím generacím skrze socializované jedince, v tomto smyslu je možné hovořit o osobnostní složce v sociokulturním systému. Jedinec sám sebe socializuje tak, že prizmatem osvojených norem a hodnot oceňuje sociální vhodnost výkonů svého okolí. Tím se tento proces liší od mechanické drezúry zvířete (Helus, 1976). Na druhou stranu, jakákoliv lidská společnost není schopna bez socializace předávat následujícím generacím své základní normy a hodnoty a rozpadá se (Keller, 2009).

4.1.1 Socializace jedince

Socializace v sobě zahrnuje celou řadu výsledků napříč sociální, emocionální a kognitivní složkou osobnosti, včetně akvizice norem, rolí, požadavků a hodnot (Grusec, Hastings, 2006).

Helus (1976) považuje za vnitřní zdroj dynamiky socializačního procesu především rozpor mezi záměry jedince a jejich uskutečňování v podmínkách

společensko-kulturního systému. Za hybné intrapersonální síly považuje potřebu začlenění do vztahů, jež má vyvrcholení v produktivní solidaritě, pochopení a vzájemném respektu. Potřebu překonat omezení daná stávajícími podmínkami pojmenovává jako potřebu tvůrčího přesahu. Jestliže systém tuto potřebu v jedincích tlumí nebo přímo potlačuje, projevuje se pak dle Heluse v destruktivní formě. Potřebu pevného zázemí a určitých jistot, která se ambivalentně prolíná s potřebou překonávat svůj nynější stav a současné podmínky pojmenovává jako potřebu dějinného charakteru vlastní osobnosti. Tato potřeba se formuje už v raném dětství, jestliže má dítě pevný a bezpečný vztah s nejbližšími příbuznými (především s matkou), otevírá se pak dalším vztahům.

Jedinec rovněž usiluje o to, aby autenticky vyjádřil svou jedinečnou pozici ve světě, má potřebu realizace vlastní identity. *„Znakem úspěšné socializace je, stala-li se identita produktem a současně i východiskem konkrétního společenského začlenění osobnosti, rozvíjejícího její dispozice a ústícího v optimální soulad mezi hodnocením a sebehodnocením její platnosti a úlohy v dynamice společnosti“* (Helus, 1976, s. 43). Potřebu srozumitelnosti a uchopitelnosti „chodu světa“ naplňovanou skrze zkušenost pojmenovává Helus (1976) jako potřebu orientačních a výkladových schémat.

Zajímavý podnět do diskuze o socializaci jedince vnáší následující poznámka: *„někteří autoři se však domnívají, že proces socializace není začleňování jedince do společnosti, ale je to naopak proces, kterým se z plně socializovaného jedince (neboť novorozenec či kojeneček je existenčně plně odkázán na společnost) postupnými křůčky osamostatňuje“* (Morgensternová, Šulová, 2009, s. 31).

4.1.2 Psychoanalytická teorie

Za prvotní formální přístup k pochopení socializace je považována **psychoanalytická teorie** (Bugental, Grusec, 1998). Vychází z Freudova konceptu vnitřního konfliktu mezi přáními individua a požadavky společnosti. Dle Freuda je nejvýznamnější rané dětské období, kdy jsou společenské normy a požadavky jedinci reprezentovány a předávány především rodičovskou výchovou. V tomto pojetí je socializovaný ten jedinec, u kterého jsou pudové a hédonistické potřeby a touhy transformovány tak, že se realizují společensky přijatelnou formou. Freudovo pojetí poukazuje především na endogenní faktory socializace, vnější tlaky kultury jsou převedeny na vnitřní střetávání jednotlivých etází osobnosti (Morgensternová, Šulová, 2009).

4.1.3 Teorie sociálního učení

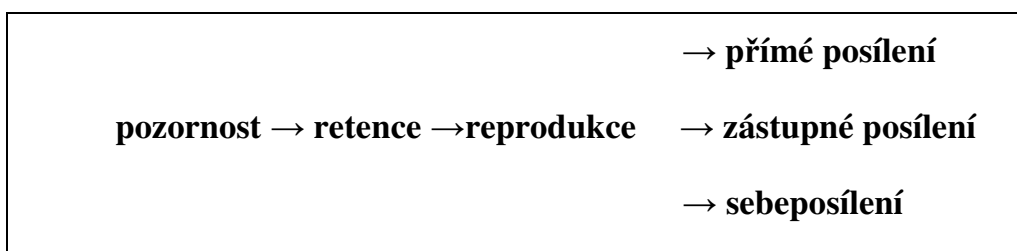
„Člověk nemá pevně vrozené způsoby reagování a chování. Během života se učí chovat tak, jak je to nezbytné k uspokojení jeho potřeb. Základním mechanismem socializace je tedy učení, zejména sociální učení“ (Sollárová, 2010, s. 54).

Ze všech procesů zahrnutých v socializaci, má dle Bandury (1969) výsadní postavení observační učení. Jak říká, bylo by obtížné představit si jedince v socializačním procesu, jak je formován pouze jazykem, formálními i neformálními kulturními vzory, rodinnými zvyky, vzdělávací, společenskou a politickou praxí. Největší posílení v procesu sociálního učení představuje identifikace s jedincem s akumulovanou kulturní zkušeností. Takový jedinec představuje určitý model. V Bandurově teorii učení napodobováním jsou podstatné čtyři komponenty. Předně je to pozorovatelova pozornost, kterou věnuje jednotlivým událostem. Skutečné nebo živé modely mají pro pozorovatele

různou přitažlivost. Další komponentou je nutnost retence pozorovaného materiálu. V paměti se uchová pomocí obrazového nebo verbálního systému. V třetí fázi dochází k reprodukování uchované symbolické reprezentace modelového chování. Závěrečná je fáze posílení, která úzce souvisí s motivací (Bandura, 1969, Sollárová, 2010).

Bandura dále rozlišuje tři druhy posílení: primární posílení (jedinec napodobuje chování modelu a je za to odměněn nebo potrestán), zástupné posílení (souvisí s anticipací odměny za určité chování) a sebeposílení, při kterém je chování jedince nezávislé na očekávání a reakci druhých. Za mechanismus internalizace regulovaného chování považuje Bandura seberegulaci (Bandura, 1969; Sollárová, 2010).

Teorie sociálního učení A. Bandury³⁵:

Jiní zastánci sociálního učení Miller a Dolard nazvali svou teorii sociálního učení jako závislé připodobňování. Jejich neobehavioristická teorie vychází z následujícího schématu: „aby učení proběhlo, musí subjekt něco chtít (*pud*), něčeho si všimnout (*klíč*), něco udělat (*odpověď*) a něco získat (*odměna*)“ (Sollárová, 2010, s. 54).

³⁵ Podle Sollárové (2010).

4.1.4 Role a status

R. Linton, představitel psychologické antropologie, v souvislosti vztahu společnosti a individua poznamenal, že žádný jedinec nemá kapacity na to, aby dostatečně postihl celou svou kulturu, nicméně v procesu socializace si osvojuje tzv. „kulturní universa“ – kulturní prvky, které zrcadlí typické vlastnosti a podstatné hodnoty sdílené s ostatními členy společnosti (Soukup, 2005; Sollárová, 2010).

K tématu vztahu jedince a společnosti přidal Linton osobitou teorii role a statusu. Lintonův přínos shrnuje Soukup: „...*pojmem status označuje pozici (postavení) člověka v sociálním systému. Pojem role vyjadřuje činnou stránku statusu – chování, které se od držitele daného statusu očekává*“ (Soukup, 2005, s. 398). Tím, jak člověk prochází řadou různých statusů (běžně několikrát za den), je nucen generalizovat modely chování, které jsou s nimi v souladu. Společnost a sociální skupiny od jedince vyžadují, aby plnil své role, tedy aby se choval v souladu se svými statusy a z nich vyplývajícími právy a povinnostmi (tamtéž).

4.1.5 Zóna nejbližšího vývoje

Již dříve jsme nastínili přínos ruské kulturně-historické školy ke studiu vztahu kultury a lidské psychiky. Ústředním motivem kulturně-historické psychologie je teze, že struktura a vývoj lidské psychiky se formuje skrze kulturně předávané, v průběhu historie vyvinuté, praktické aktivity. Tento přístup při studiu ontogeneze, také zohledňuje fylogenetické proměny a změny v průběhu historie lidského rodu. Kultura v tomto pojetí představuje druhově specifické médium lidského vývoje (Cole, 1996).

Proces osvojování kultury během vývoje jedince rozpracoval významný představitel této školy, Lev Semjonovič Vygotskij. Vygotskij „*chápe člověka jako aktivního tvůrce svého vývoje, který si osvojuje kulturu společnosti, v níž žije, a stává se tak členem této kultury*“ (Sollárová, 2010, s. 62).

Vygotského kulturně-historický koncept bývá řazen mezi socializační teorie založené na učení (Vágnerová, 2005). Jeho výzkumy vztahu vývoje a učení vycházely „*z teze, že procesy učení a vývoje nejsou ani dvěma nezávislými procesy ani jedním a týmž procesem, ale že mezi nimi existují složité vztahy*“ (Vygotskij, 2004, s. 94). Svým přístupem se vymezoval proti dosavadním výzkumům učení, kterým vyčítal, že se obvykle omezují na zjištění aktuální úrovně intelektuálního vývoje dítěte.

Experimentálně se zaměřil na rozdíly v tom, co dítě dokáže už samo a co by mohlo dokázat za asistence zdatnější osoby. „*Připusťme, že jsme určili intelektuální věk dvou dětí, který je roven osmi rokům. Jestliže se s tím nespokojíme a pokusíme se vysvětlit, jak obě děti řeší úkoly určené pro vyšší věk, které nejsou schopné samostatně řešit, a jestliže jim pomůžeme návodnou otázkou, vyřešením začátku apod., pak se ukáže, že jedno z nich za pomoci, ve spolupráci, řeší úkoly do 12 let, druhé do 9 let. Tento rozdíl mezi intelektuálním věkem, neboli v úrovni aktuálního vývoje, který se určuje na základě samostatně řešených úkolů, a mezi úrovní, které dítě dosahuje při řešení úkolů nesamostatně, ve spolupráci, určuje zónu nejbližšího vývoje dítěte*“ (Vygotskij, 2004, s. 101-102).

Tento rozdíl mezi aktuální úrovní dítěte a jeho latentní kapacitou tzv. zóna nejbližšího vývoje³⁶, má své dopady nejen při laboratorním šetření, ale

³⁶ V literatuře se můžeme setkat s totožným označením „zóna proximálního vývoje“ (Vágnerová, 2005; Sollárová, 2010). V názvu kapitoly volím variantu označení z primárního zdroje (Vygotskij, 2004).

samozřejmě i v každodenní praxi. Dítě se za pomoci zkušenějších dospělých učí řešit specifické kulturní problémy, se kterými se denně setkává. Sociokulturní prostředí, v kterém dětské učení probíhá, pak do značné míry předurčuje, co si dítě osvojí (Sollárová, 2010; Vágnerová, 2005; Vygotskij, 2004).

Souhrnem lze říci, že „...*každá teorie socializace se snaží vysvětlit, jak se kontrola nad chováním přesouvá od vnějších zdrojů k jedinci*“ (Sollárová, 2010, s. 57). Jednotlivá pojetí socializace jsou různými odpověďmi na otázku po vztahu jedince a společnosti. Nicméně napříč koncepcemi panuje shoda v tom, že jde o celoživotní, teprve smrtí končící proces. Socializace má zpravidla progresivní charakter, je předpokladem a podmínkou života jedince ve společnosti. Probíhá vždy v intencích společnosti, do které se jedinec socializuje a tato společnost nebo sociální skupina pro jedince představuje referenční rámec.

4.2 Kulturní transmise

Koncept kulturní transmise představili Cavalli-Sforza a Feldman v 80. letech 20. století. Cavalli-Sforza a Feldman chápou kulturní transmisi jako paralelu k biologické transmisi, při které dochází pomocí genetických mechanismů k opakování jistých biologických znaků mezi generacemi. Analogicky při kulturní transmisi udržuje a předává skupina kulturní vzory chování, hodnot, schopností a přesvědčení následujícím generacím pomocí mechanismů učení (Berry et al., 2011).

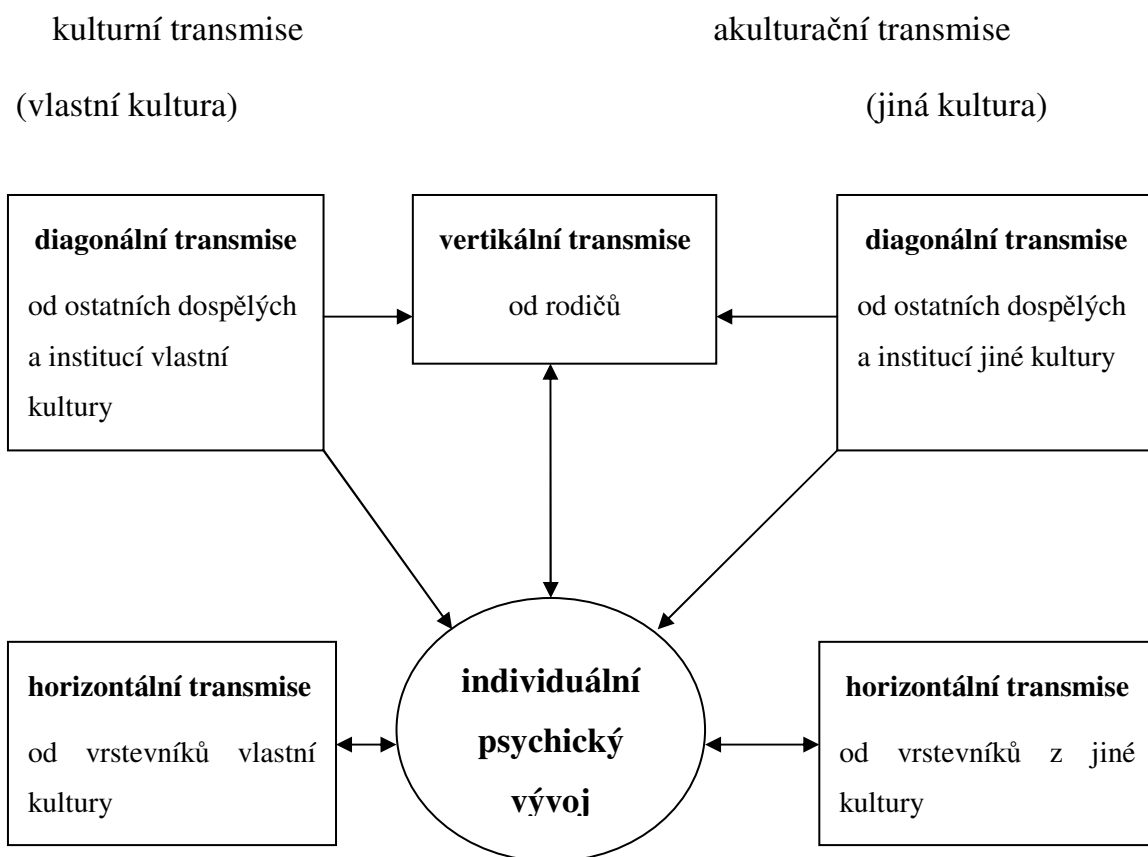
Nicméně tato analogie má jisté rezervy. Zatímco biologická transmise probíhá pouze vertikálně, tedy z rodičů na potomstvo, kulturní transmise jde celkem trojím směrem. Kromě descendentní vertikální transmise kultury z rodičů na děti³⁷, probíhá ještě horizontální kulturní transmise mezi vrstevníky. Třetí směr pojmenovávají autoři jako diagonální (*oblique transmission*), tedy kulturní transmise od starších, biologicky nepříbuzných členů společnosti a od kulturních institucí. „Tyto tři formy kulturní transmise zahrnují dva procesy: enkulturaci a socializaci“ (Berry et al., 2011, s. 41).

Celý model je schopen zachytit nejen kulturní transmisi v rámci vlastní kultury, ale i přenos kulturních prvků při kontaktu s jinou kulturou. Tento proces,

³⁷ Vizualní model zachycuje i vertikální kulturní transmisi od potomků směrem k rodičům (Berry et al., 2011).

v literatuře označovaný zpravidla jako akulturace³⁸, autoři označují jako akulturační transmisi. Otázkou zůstává, nakolik se tento model může odkazovat na předlohu v biologické transmisi. Proces kulturní transmisi totiž prakticky nikdy nepředstavuje dokonalou replikaci, tak jak ji známe z biologie (tamtéž).

Vertikální, horizontální a diagonální formy kulturní transmisi a akulturace³⁹

³⁸ Procesu akulturace je věnována samostatná podkapitola 6.1 Akulturace.

³⁹ (Berry et al., 2011, s. 42).

5. Kultura a psychologie osobnosti

O syntetický pohled na psychiku lidského subjektu usiluje psychologie osobnosti. Tato základní disciplína psychologie chápe člověka jako individuálně svéráznou, specifickým způsobem integrovanou a v aktivní interakci s reálnými podmínkami života se rozvíjející osobnost (Mikšík, 2007).

Jinými slovy, psychologie osobnosti „...studuje rozdíly mezi lidmi a konstelace jedinečných psychických vlastností, které specificky ovlivňují způsob myšlení, cítění a chování určitého jedince či typické skupiny osob“ (Plháková, 2008, s. 28).

Psychologové nejsou v pojetí osobnosti jednotní, již v roce 1937 přinášel Allportův seznam okolo 50 rozdílných definic osobnosti (Hartl, Hartlová, 2000). Pro potřeby této práce, zdá se dostačující následující definice: „osobnost se rozvíjí do té které úrovně interakcí a psychických regulací jako produkt určitých společenskohistorických podmínek a kontextů (ve velmi konkrétních, v reálné životní praxi daného individua aktualizovaných souvislostech) a to díky fylogeneticky dosažené a ontogeneticky specifikované úrovni vnitřních předpokladů pro rozvíjení takové kvality regulace psychických a interakčních činností, které právě s pojmem osobnosti v psychologii spojujeme“ (Mikšík, 2007, s. 11).

Chápání osobnosti jako produktu určitých společenskohistorických podmínek a kontextů, otevírá celou řadu témat, týkajících se psychologických a sociokulturních aspektů v osobnosti jedince.

5.1 Kulturní determinace osobnosti

Vliv kulturního kontextu na formování osobnosti je jedním z klíčových témat interkulturní psychologie. Především proto, že „*život člověka je nemyslitelný mimo společnost a kulturu*“ (Štech, 1998, s. 225). Lidská osobnost jednoduše nemůže existovat v kulturním vakuu. Interdisciplinární přístupy ve vědách o člověku a kultuře se kulturní determinací osobnosti zabývají minimálně od 30. let 20. století.

V 30. letech se v prostředí americké antropologie zrodila škola souhrnně označovaná jako Osobnost a kultura. „*V tomto období počítávali antropologové, kteří se zabývali studiem vztahů osobnosti a kultury, potřebu úzké spolupráce s psychologii*“ (Soukup, 2005, s. 385).

Zeřová chápe tuto školu jako posun ve Wundtově kulturně psychologickém odkazu. „*To, co se označovalo jako vědomí, duše národa, bylo v interdisciplinárním hnutí „osobnost a kultura“ v 30. a 40. letech 20. století nahrazeno pojmem kultura*“ (Zeřová, 2010, s. 373). Štech (1998) poznamenává, že v té době byl už překonán „naivní naturální determinismus“ předchozích století, tedy víra v přímý vliv klimatu na mentalitu lidí a celých národů.

Zastánci směru Osobnost a kultura se ostře vymezovali proti genetickému determinismu. Naopak rozmanitost světových kultur pokládali za výsledek enkulturace a výchovy. V tomto interdisciplinárním pojetí byla kultura považována za determinantu výsledné osobnosti jedince. Na hnutí Osobnost a kultura byla obzvlášť progresivní snaha využít psychologické metody a techniky v terénním antropologickém výzkumu (Soukup, 2005).

Za všechny představitele hnutí zmiňme psychoanalyticky orientovaného antropologa a psychiatra Abrama Kardinera. V Kardinerových seminářích se

studoval konkrétní materiál z osmi různých kultur. „*Například podoby agresivního chování ve spojení s obsahem víry, či přesvědčení převládajícím v dané kultuře, mírou otevřenosti či důvěry k druhým lidem a silou superega*“ (Štech, 1998, s. 240).

Na základě dlouhodobého studia tanalské a markézké kultury Kardiner dospěl „...*k závěru, že v každé ze zkoumaných kultur lze izolovat určitou osobnostní konfiguraci, která je sdílena většinou členů společnosti jako výsledek společných zkušeností z dětství*“ (Soukup, 2005, s. 401). Tuto osobnostní konfiguraci, sdílenou v rámci kultury, nazval základní osobnostní struktura.

Tento koncept vychází z předpokladu, že osobnost jedince je zároveň příčinou i následkem kultury. Pojem bazální (tj. základní) osobnostní struktura nemá sugerovat nějakou reálnou osobnost, ale „...*pro členy skupiny představuje bázi, základnu osobnosti či matrici, v níž se jednotlivé rysy rozvíjejí*“ (Štech, 1998, s. 240).

Další představitelka směru, Cora Du Boisová prováděla 18 měsíců intenzivní výzkum domorodého obyvatelstva na ostrově Alor ve východní Indonésii. Pod vlivem Kardinera se zaměřila na vliv raných dětských zážitků na dospělou osobnost. Du Boisová rovněž pracovala s psychologickými testy a metodami přímo v terénu. Používala například Rorschachův test, sběr autobiografií nebo analýzu dětské kresby. S odkazem na výsledky svých výzkumů „...*navrhla, aby statisticky nejčtetnější soubor typických osobnostních rysů určité kultury byl označován jako modální osobnost*“ (Soukup, 2005, s. 401).

Přísný kulturní determinismus osobnosti, prosazovaný antropology v první polovině 20. Století, v současnosti nahradil koncept „agency“. „*Jeho podstatou je názor, že lidé jsou schopní systematicky reflektovat žádoucí kulturní praktiky*

a vybírat alternativní způsoby dosahování kulturně předepsaných nebo žádoucích cílů“ (Soukup, 2009, s. 74).

5.2 Pětifaktorový model osobnosti

Mezi nejvlivnější teorie osobnosti v současné psychologii patří takzvané dispoziční, popř. rysové nebo faktorové přístupy. Tyto teorie vychází z předpokladu, že každý člověk disponuje příznačnou strukturou rysů odpovídající v určitých situacích určitým, specifickým způsobem.

Z nejvýznamnějších autorů rysových modelů osobnosti uveďme Hanse Jürgena Eysencka, Joy Paula Guilforda nebo Raymonda Cattella, kteří k určení bazálních osobnostních rysů užívali statistické analýzy. Ti často navazovali na starší práce Williama Sterna nebo Gordona Allporta. Nutno poznamenat, že každý z výše uvedených autorů chápe rysy osobnosti trochu jinak.

„Koncem 20. století dospěli psychologové osobnosti k přesvědčení, že většina osobnostních rysů je přiřaditelná k jednomu z pěti faktorů/dimenzí“ (Zel'ová, 2010, s. 379). Pětifaktorový model osobnosti FFM (Five-Factor Model, popř. „Big Five“) je hierarchický model struktury rysů, v kterém jsou poměrně omezené a specifické rysy organizovány v pěti dimenzích: neuroticismu, extraverci, otevřenosti vůči zkušenosti, přívětivosti a svědomitosti.

Jednotlivé rysy popisuje Rolland (2002) následovně:

- Neuroticismus (*Neuroticism*) je klasická dimenze zastoupená v mnoha modelech. Označuje individuální inklinaci k tomu konstruovat, vnímat a cítit realitu jako problematickou, hroživou a obtížnou. Neuroticismus je často spojen s negativními pocity

(jako strach, stud nebo zlost). Protikladem neuroticismu je vyrovnanost (*Adjustment*).

- Extraverze (*Extraversion*) je rovněž klasickou osobnostní dimenzí. Tento rys vypovídá o kvantitě a intenzitě vztahů jedince s jeho prostředím (především sociálním) a odkazuje na tendenci hledat kontakt s okolím s energií, entusiasmem, důvěrou a sebevědomím. Opakem je rys introverze (*Introversion*).
- Otevřenost vůči zkušenosti (*Openness*) je dimenze, která představuje typ chování aktivně vyhledávající nové zkušenosti. Otevřenost je nezávislá na kognitivních vlohách. Tato dimenze se manifestuje v širokém rozsahu zájmů a dychtivosti hledat a prožívat nové a neobvyklé zážitky bez starostí a dokonce s potěšením. Přijetí nových zkušeností prostupuje širokou sférou osobnosti od ideálů, přes přesvědčení a hodnoty až po konkrétní aktivní jednání.
- Přívětivost (*Agreeableness*) jako osobnostní rys označuje povahu vztahů jedince s druhými. Kvalitu interpersonálních vztahů hodnotí na škále od soucitu po antagonismus. Od extraverze (dimenze, která má rovněž silnou interpersonální komponentu) se liší tím, že více referuje o ladění vztahů s druhými, zatímco extraverze spíše vypovídá o vztahu k sobě samému.
- Svědomitost (*Conscientiousness*) vypovídá o osobnostních charakteristikách, jakými jsou vytrvalost, respekt ke standardům

nebo kontrola impulzivního chování. Dimenze v sobě zahrnuje dynamické prvky osobnosti, jako například anticipaci nebo orientaci na úspěch či úkol.

Jedním z nejužívanějších psychometrických nástrojů k zjišťování pěti faktorové osobnostní rysové struktury (FFM) je revidovaný dotazník NEO-PI-R (*Revised NEO Personality Inventory*) autorů Costy a Mc Crae z roku 1992. Dotazník měří třicet specifických rysů a aspektů, šest pro každý z pěti základních faktorů (McCrae, Allik, 2002).

Ověření univerzálnosti FFM představuje pro interkulturní psychology velkou výzvu (Zeřová, 2010). Jak poznamenávají McCrae a Allik (2002), po většinu času nebyl mezinárodní výzkum osobnosti interkulturní, jednoduše šlo o výzkum osobnosti vedený v různých zemích.

Vzhledem k tomu, že dotazník NEO-PI-R, respektive pěti faktorový model osobnosti, vychází z lexikální analýzy anglo-amerických jazykových pojmů, nejproblematictější se ukázala otázka adekvátního překladu. Nicméně McCrae a Allik (2002) jsou přesvědčeni, že se jim reliabilitu překladu podařilo ošetřit natolik, že dotazník ve všech jeho standardizovaných jazykových mutacích zachycuje obecnou i kulturní specifiku. NEO-PI-R „*byl přeložen do 40 jazyků a použit ve 30 kulturách od Zimbabwe po Peru. Ukázalo se, že FFM je univerzální struktura a NEO-PI-R reliabilní a validní nástroj pro zkoumání osobnostních rysů mezi kulturami*“ (Zeřová, 2010, s. 380).

McCrae a Allik (2002) považují průměrné osobnostní skóry z jednotlivých kultur za natolik validní, že mohou být použity i k mezikulturní komparaci. Heine přidává výčet národních „šampionů“ jednotlivých dimenzí. „*Nejvíce*

neurotičtí jsou Španělé, nejvíce extravertovaní jsou lidé v Dánsku, otevření zkušenosti jsou nejvíce Rakušané, nejprůvětivější lidé na světě jsou Malajci a nejsvědomitější národ na světě jsou Japonci“ (Heine, 2010, s. 1434-1435).

Obecně interkulturní výzkumy pěti faktorového modelu osobnosti vycházejí ze dvou přístupů, emického a etického⁴⁰. Přínosy nebo naopak komplikace spojené s použitím těchto perspektiv shrnuje Rolland (2002).

Emický přístup se snaží objevit konstrukty příznačné pro každou kulturu, pomocí sběru specifického jazykového materiálu v kultuře. Používá při tom psycho-lexikální metody. Zatímco etický přístup má za cíl verifikovat, že konstrukt identifikovaný v jedné kultuře může být nalezen i v jiném kontextu. Etický přístup klade důraz na detekování univerzálií, používá lexikální značení a standardizované dotazníky.

Emická perspektiva vychází z psycho-lexikálních studií. Řada těchto studií byla úspěšná v extrahování pěti faktorového modelu z taxonomií v rozdílných jazycích a kulturních kontextech (např. v holandském, chorvatském, německém nebo tureckém lingvo - kulturním kontextu). Na druhou stranu se v řadě emických studií nepodařilo extrahovat faktor otevřenosti a zdá se, že tento faktor silně závisí na kulturním kontextu.

Kombinování emického a etického přístupu překvapivě nepřineslo takové výsledky, jako když byly použity tyto dvě metody odděleně. V jistých případech nebyla psycholexikální emická metoda schopná identifikovat tak esenciální dimenzi jakou je neuroticismus. Zatímco při použití etického přístupu byla v totožném lingvo - kulturním kontextu tato dimenze nalezena (Rolland, 2002).

⁴⁰ O emickém a etickém metodologickém přístupu blíže v kapitole 3.4 Interkulturní přístup ke studiu a testování inteligence a v kapitole 5. Kultura a psychologie osobnosti.

Intenzivní mezikulturní verifikace pěti faktorového modelu představuje v současnosti nejdynamičtější oblast výzkumu relace mezi psychickou osobností a kulturou. Kritické zhodnocení dosavadního mezikulturního psychologického výzkumu osobnosti přinášejí sami autoři. „*Existuje toho mnohem více ohledně osobnosti než jen rysy, ale pěti faktorový model představuje solidní základnu pro interkulturní výzkum osobnosti*“ (McCrae, Allik, 2002, s. 3).

5.3 Interkulturní kompetence osobnosti

Interkulturní kompetence označují dovednost osoby adekvátně interagovat s lidmi z jiného kulturního zázemí. Podle některých autorů se interkulturní kompetence skládají nejen z určitých schopností a znalostí, ale představují obecnější osobnostní rys (Berry et al., 2011).

Osvojování interkulturních kompetencí je složitý proces, který zahrnuje jednak osobnostní predispozice (například sebereflexi, empatii, kulturní citlivost, zvědavost, sebedůvěru ale i sníženou míru úzkosti), dále interkulturní konfrontaci, formování interkulturní zkušenosti, interkulturní učení a interkulturní porozumění (Morgensternová, 2009).

Triadický model interkulturních kompetencí⁴¹ v sobě zahrnuje kognitivní, afektivní a behaviorální komponentu. „*Zjednodušeně řečeno – nějakým*

⁴¹ Morgensternová (2009) poznamenává, že triadický model interkulturních kompetencí osobnosti vychází z podobného modelu užívaného v sociální psychologii k popisu postojů.

způsobem v dané chvíli myslíme, nějak situaci prožíváme a nějakým způsobem se chováme. Pro každou tuto oblast využíváme příslušné kompetence“ (Morgensternová, 2009, s. 10). Všechny tři kompetence jde trénovat a prohlubovat v rámci výcviku interkulturní sensitivity.

Kognitivní kompetence⁴² zahrnují reálný pohled na sebe sama a schopnost si uvědomit své „kulturní já“. To podle Morgensternové (2009) představuje interiorizované hodnoty, tradice a normy své kultury. Toto vnímání a uvědomění je nezbytným předpokladem zformování kulturní identity. Kognitivní kompetence nám pomáhá zpracovat informace o jiných kulturách. Spadá sem i schopnost uvědomit si předsudky a stereotypy, které setkání s jinou kulturou provází.

S prožíváním interkulturně specifických situací souvisí afektivní kompetence. Schopnost adaptovat se na kulturně cizí nebo neznámě prostředí usnadňuje interkulturní sensitivitu. Rovněž empatie facilituje schopnost adekvátněji interpretovat emoce, chování a jednání příslušníků jiných kultur (tamtéž).

Mezi behaviorální kompetence patří například umění interkulturní komunikace, schopnost řešit konflikty interkulturní povahy a schopnost práce a kooperace v interkulturním týmu. Behaviorální kompetence je z vnějšku nejlépe pozorovatelná, proto se dá i nejvíce ovlivnit v rámci interkulturního tréninku (tamtéž).

⁴² O vztahu poznávacích procesů a kultury blíže v kapitole 3. Relace mezi kulturou a poznávacími procesy.

6. Psychologické aspekty mezikulturní interakce

Všude tam, kde dochází k interakci kultur, respektive k setkání jedinců z různých kulturních prostředí, můžeme studovat řadu psychologických fenoménů. Dnešní doba je z hlediska interkulturních interakcí bezprecedentní. Neexistuje žádná jiná historická epocha, která by byla charakterizována takovým množstvím a intenzitou mezikulturních kontaktů jako současnost.

Psychologický kontakt mezi kulturami je možné sledovat na několika rovinách. Na úrovni skupin zpravidla mluvíme o akulturaci. Interkulturní kontakt může probíhat i mezi členy stejné společnosti, např. v případě kulturně diversifikovaného národa nebo mezi příslušníky jiných sociokulturních zázemí v rámci jedné společnosti. Akulturace může být studována i na úrovni individua (Berry et al., 2011; Sam, Berry, 2006; Ward, Bochner, Furnham, 2008). Psychologická problematika akulturace je přiblížena v první podkapitole.

Vybraným tématům interkulturní komunikace se věnuje třetí podkapitola. Čtvrtá podkapitola se věnuje psychologii migrace. Migrace je chápána jako specifický druh mezikulturní interakce s řadou průvodních psychologických jevů.

6.1 Akulturace

Pojmem akulturace označujeme změny v kulturní skupině nebo u jedinců jako důsledek kontaktu s jinou kulturní skupinou (Berry et al., 2011). Z perspektivy sociokulturních skupin jde o „*typ exogenní kulturní změny, k níž dochází při vzájemném kontaktu různých kultur*“ (Soukup, 2005, s. 635). V principu může každá kultura jinou kulturu ovlivnit rovnocenně. V praxi však zpravidla jedna kultura svým vlivem dominuje.

Pokud je proces popisován z perspektivy jedince, mluvíme o psychologické akulturaci⁴³ (*psychological acculturation*). Psychologická akulturace označuje změny v psychologických rysech a vlastnostech člověka jako důsledek jeho kontaktů s jinou kulturní skupinou (Berry et al., 2011). Akulturace se dotýká afektivních, behaviorálních i kognitivních aspektů osobnosti (Ward, Bochner, Furnham, 2008).

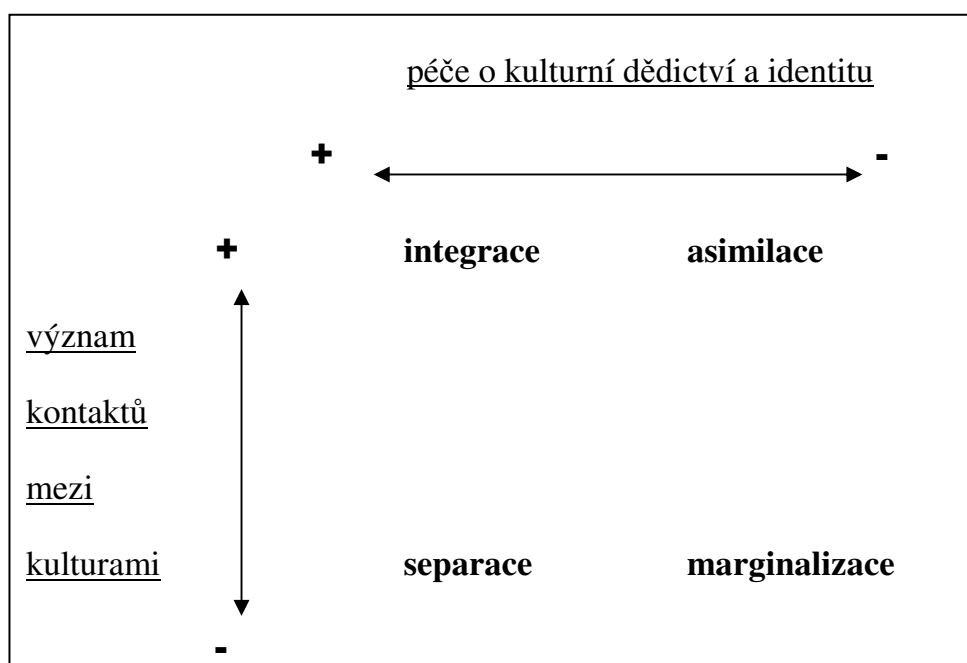
Někteří autoři (Berry et al., 2011) se domnívají, že výsledky akulturace nejsou ani trvalé ani neměnné, jde pouze o adaptaci na akulturaci (*Adaptation to acculturation*). Tento pojem označuje proces integrace zkušeností nabitých akulturací. Zpravidla je dělán rozdíl mezi psychologickou adaptací, související s osobním pocitem satisfakce a kladného emočního rozpoložení a sociokulturní

43 V odborné literatuře můžeme dokonce narazit na pojem *acculturation psychology*, akulturační psychologie (Sam, Berry, 2006). Jestliže je podle Berryho a Sama (2006) předmětem interkulturní psychologie vliv kultury na lidské chování, potom se podle těchto autorů akulturační psychologie zabývá otázkou, jakým způsobem lidé, kteří se narodili a vyrostli v určité společnosti, zvládnou život v společnosti kulturně odlišné. Tato komplexní změna zahrnuje i řadu psychologických procesů včetně sociálního učení, stresu, copingových strategií, resilience, duševního zdraví či zvládání konfliktů (tamtéž).

adaptací, tedy osvojením kompetence vzájemně vycházet s ostatními ve větších společnostech (tamtéž).

Akulturační strategie (*Acculturation strategies*) představuje způsob, jakým jednotlivci a sociokulturní skupiny přistupují k procesu akulturace. Model akulturačních strategií poprvé publikoval John Berry v 80. letech. Vycházel přitom z domněnky, že způsob akulturace jedinců závisí na dvou vzájemně provázaných principech. Jednak je to důraz, jaký přisuzují jedinci svému kulturnímu dědictví a identitě (na Berryho modelu tento faktor zachycuje horizontální linie). Druhý faktor se týká důležitosti, kterou přisuzují jedinci kontaktu s jinou kulturou a nakolik je pro ně důležitá participace v nové společnosti (na Berryho modelu tento faktor zachycuje vertikální linie). Na základě tohoto modelu předpokládal existenci čtyř různých akulturačních strategií: asimilace, integrace, separace a marginalizace (tamtéž).

Berryho model akulturační strategie⁴⁴

⁴⁴ (Berry et al., 2011, s. 321).

Asimilace je taková strategie, kdy si jedinci nepřejí udržovat kontakt se svou původní kulturou, vyhledávají intenzivní kontakty s jinou, novou kulturou a přejímají její hodnoty, normy a tradice. Pokud jedinci lpí na své kultuře a zároveň se vyhýbají kontaktu s jinými skupinami, mluvíme o separaci.

Integrace představuje strategii, kdy si jedinci zachovávají svou původní kulturu a zároveň udržují intenzivní kontakt s ostatními kulturami. Situace, kdy není zájem o udržování vlastní kultury, ale ani o kontakt s jinými kulturami se nazývá marginalizace. Marginalizační strategie je často důsledkem exkluze nebo diskriminace.

Později provedl Berry s kolegy empirické šetření postojů, hodnot, kulturní identity, vrstevnických vztahů a jazykové kompetentnosti na vzorku více jak čtyř tisíc mladých imigrantů v celkem 13 zemích. Použití shlukové analýzy na vyhodnocení dat existenci čtyř základních strategií potvrdilo (tamtéž).

Jiný model psychických výsledků kulturního kontaktu nabízí Wardová, Bochner a Furnham (2008). Pokud sledujeme mezikulturní interakci na individuální úrovni, většinu interakcí lze přiřadit k jedné ze čtyř základních forem těchto kontaktů: k přechodovému, šovinistickému, marginálnímu nebo přenosovému typu kontaktu. Jednotlivé formy reakce jedince na mezikulturní kontakt jsou popsány blíže v následující tabulce. Model zachycuje základní typy kulturního kontaktu a jejich důsledky jak pro jedince, tak pro společnost, k níž jedinec přináleží (tamtéž).

Pokud jedinec v důsledku kontaktu s novou kulturou odmítne normy své původní kultury, jde o přechodový typ kontaktu. V případě, že zdůrazňuje a vyzdvihuje normy své původní kultury a zároveň důsledně odmítá normy nové kultury, mluvíme o šovinistickém kontaktu. Ve chvíli, kdy jedinec váhá mezi normami, oběma dává stejnou váhu, ale vzájemně jsou neslučitelné, nastává marginální typ kulturního kontaktu. Poslední typ kulturního kontaktu se jmenuje

přenosový. V tomto případě jsou normy původní a nové kultury vzájemně integrovatelné (tamtéž).

Dopady interkulturního kontaktu na individuální úrovni: psychologické odezvy na vliv jiné kultury⁴⁵

<u>Odpověď</u>	<u>Typ kulturního kontaktu</u>	<u>Příslušnost ke skupině</u>	<u>Důsledky pro jedince</u>	<u>Důsledky pro společnost</u>
odmítnutí původní kultury	přechodový (<i>Passing</i>)	normy původní kultury ztrácí dominantní význam, normy nové kultury se stávají dominantní	ztráta etnické identity, sebeanobení	asimilace, kulturní eroze
odmítnutí nové kultury; zdůrazňování původní kultury	šovinistický (<i>Chauvinistic</i>)	normy původní kultury stoupají na významu, normy nové kultury ztrácí váhu	nacionalismus a rasismus	meziskupinové napětí
váhání mezi dvěma kulturami	marginální (<i>Marginal</i>)	normy obou kultur jsou významné, ale jsou vnímány jako vzájemně neslučitelné	konflikt a konfuze identit	sociální změny
syntéza obou kultur	přenosový (<i>Mediating</i>)	normy obou kultur jsou významné; a vnímány jako vzájemně integrovatelné	osobnostní růst	meziskupinová harmonie, pluralismus, zachování kultur

⁴⁵ (Ward, Bochner, Furnham, 2008, s. 32).

6.2 Interkulturní komunikace

Komunikace v nejširším slova smyslu představuje přenos informací verbální (psané či mluvené) nebo neverbální povahy (VandenBos ed., 2007). Jedním z nejběžnějších příkladů mezikulturní interakce je interkulturní komunikace. „*Interkulturní komunikací rozumíme druh komunikace, které se účastní příslušníci odlišných kultur*“ (Morgensternová, Šulová, Schöll, 2011, s. 69).

S touto oblastí bádání se opět otevírá otázka českého názvu disciplíny, která studuje komunikaci příslušníků odlišných kultur. V odborné literatuře panuje značná shoda v označení *interkulturní komunikace* (např. Kolman, 2007; Průcha, 2010; Morgensternová, Šulová, Schöll, 2011), popřípadě počeštěná verze *mezikulturní komunikace* (např. Bouzek, 2008).

Vzhledem k převážně teoretické povaze této práce, zůstávám především u teoretického pozadí interkulturní komunikace, jakkoliv někteří autoři akcentují spíše aplikační povahu disciplíny. „*Interkulturní komunikace je do značné míry disciplínou aplikovanou a předmětem, na který se ve svých aplikacích zaměřuje, je pomoc těm, kdo se s interkulturními problémy setkávají v souvislosti se svou prací či funkcí*“ (Kolman, 2007, s. 4-5). Každopádně praktický dopad znalosti interkulturní komunikace je neoddiskutovatelný. „*Kvalita interkulturní komunikace při mezinárodních jednáních může zabránit vzniku neúmyslných konfliktů*“ (Hofstede, Hofstede, 2007, s. 255).

Průcha (2010) mluví o třech významech korespondujících s pojmem interkulturní komunikace. Interkulturní komunikace představuje

proces verbálního a neverbálního sdělování. Interkulturní komunikace může být nazírána jako vědecká teorie a vědecký výzkum sloužící k objasňování tohoto procesu. A za třetí jako interkulturní komunikace bývá označována i celá řada edukačních aktivit, výcviků a tréninků sloužících k podpoře a optimalizaci procesů interkulturní komunikace (tamtéž). Například klasici oboru Brislin a Yoshida (1994) nazývají programy sloužící k rozvoji komunikačních dovedností v prostředí narůstajících interkulturních kontaktů jako *intercultural communication training*.

Průcha (2010, s. 16) nabízí definici vlastní: „*Interkulturní komunikace (intercultural communication) je termín označující procesy interakce a sdělování probíhající v nejrozličnějších typech situací, při nichž jsou komunikujícími partnery příslušníci jazykově a/nebo kulturně odlišných etnik, národů, rasových či náboženských společenství. Tato komunikace je determinována specifíčnostmi jazyků, kultur, mentalit a hodnotových systémů komunikujících partnerů*“.

Interkulturní komunikace se jako vědní obor zaměřuje na deskripci a explikaci interakcí lidí, jejichž akt komunikace je determinován nejen příslušnou idiosynkrasií aktéra, ale také jeho životní zkušeností a kontextem, který sdílí s dalšími lidmi. Přičemž tyto aspekty komunikace jsou systematicky odlišné od ostatních aktérů komunikace (Strohschneider, 2011).

V poslední době vychází řada publikací, které se zabývají praktickými návody, jak facilitovat komunikaci v interkulturním prostředí, respektive praktické návody na komunikaci aktérům z rozdílného kulturního prostředí⁴⁶.

⁴⁶ Jako příklad uveďme publikaci archeologa Bouzka (2008) *Jak se domluvit s jinými? Úvod do mezikulturní komunikace*. Publikace si sice klade za cíl prohloubení vzájemného mezikulturního porozumění: „V hledáčku této knížky však není úzký obchodní cíl, i když i znalosti vedoucí

Tyto „návody“ lze na jedné straně vnímat pozitivně, čtenáři (budoucímu aktérovi interakce) nastavují určité zrcadlo jeho etnocentrismu, rozpouští představy o jedinečnosti a výsadním postavení jeho komunikačního způsobu. Na druhou stranu nejde o příliš velký přínos z hlediska psychologie, tyto na praktické výstupy orientované texty zůstávají jaksi na povrchu a nerozkrývají důvod rozdílných komunikačních *modů operandi* v odlišných kulturách.

V tomto světle se jeví o to více progresivní práce průkopníka v oblasti interkulturní komunikace, antropologa Edwarda T. Halla. Vedle verbalizované komunikace, která jednotlivé lidské jazykové skupiny od sebe spíše odděluje, identifikoval i jiné universální komunikační formy. Ty souhrnně nazval jako „bezeslovný jazyk“ (*silent language*). Jde o behaviorální vzorce, které sice nejsou uvědomované, ale „*předurčují naše nakládání s časem, vztah k prostoru a naše postoje vůči práci, hře a učení*“ (Hall, 1973, s. 14). „Bezeslovným jazykem“, tedy myslí především nakládání s časem a prostorem v komunikaci.

Hall (1973, 1976) pracoval s úctyhodným množstvím příkladů užití těchto bezeslovných komunikačních forem napříč nejrozumnějšími kulturními společnostmi. Teprve v interkulturní komparaci se ukázalo, jak výrazně se

k úspěchu na tomto poli jsou jistě důležité, ale především podstatnější otázka: dosažení porozumění s jinými“ (Bouzek, 2008, s. 13). Nicméně například v kapitole věnované popisu minorit žijících na území České republiky nalezneme u charakteristiky Romů následující tvrzení: „*mnoho mladých Romů také užívá drogy – ti pak žijí parazitním způsobem života jako mnozí jiní bezdomovci*“ (tamtéž, s. 34-35). Bouzek (2008) jednak v ostrém protikladu ke svým cílům reprodukuje rozšířené negativní stereotypy, jednak poměrně vágně komparuje kategorie etnické, respektive národnostní (Rom) a kategorie sociální (bezdomovec). Přesto aspiruje na odbornou publikaci, neboť konečná verze této publikace vznikla v rámci řešení výzkumného záměru Fakulty humanitních studií University Karlovy „Antropologie komunikace a lidské adaptace“ (tamtéž).

jednotlivé kultury v této „bezeslovné“ komunikaci odlišují. Ale zároveň se ukázalo, že kultury mohou být pomocí různých způsobů „bezeslovné komunikace“ klasifikovány.

Každá živá bytost má fyzické hranice, které ji oddělují od vnějšího prostředí. Tato skutečnost je nazývána jako teritorialita. Hall (1973) upozorňuje, jak se jednotlivé kultury zjevně liší v reflexi tohoto „teritoriálního“ faktu. Rovněž způsob nakládání s časem považuje Hall za komunikaci. Čas „*mluví více zřetelně než slova.. může vykřiknout pravdu tam, kde slova lžou*“ (tamtéž, s. 1), poznamenává Hall poeticky. Jako příklad uvádí význam dodržení času formální schůzky v americké společnosti. V životě západního člověka čas zcela dominuje, toto pravidlo však zdaleka neplatí všude na světě.

Hallem používaná kategorie monochronický čas (*monochronic time*) - polychronický čas (*polychronic time*) v sobě integruje oba komunikační výrazy, čas i prostor, které spolu dohromady vytváří organizační rámec aktivit. Představitelé monochromických společností (*Monochronic time systems*) dělají jednu věc v jeden čas a ta zpravidla vyžaduje explicitní nebo implicitní plánování činnosti. Zatímco představitelé polychromického společenství (*polychronic time systems*) jsou schopni se věnovat několika aktivitám naráz v jednom čase. Představitelé monochronického organizačního rámce aktivit bývají při setkání se zástupci polychronického systému často jejich aktivitou konsternováni. Pokud jsou jedinci zvyklí na *M-time system* konfrontováni s praxí *P-time systemu*, může na ně tato odlišná praxe působit velmi stresově (Hall, 1976).

Ve vztahu ke kontextu a významu sdělení rozlišuje Hall (1976) opět dvě formy komunikace. Jednu formu představuje vysoce kontextuální komunikace (*high-context communication*), kdy se naprostá většina sdělení se nachází ve fyzickém kontextu osoby, nebo je přímo v osobě mluvčího internalizovaná,

zatímco jen malá část sdělení je obsažená v explicitně přenášeném výroku. Na opačném pólu se nachází nízko-kontextová komunikace (*low-context communication*). Pro ni je příznačné, že naprostá většina informací je obsažena v explicitním kódu. Jak Hall dále poznamenává, většina forem komunikace se nachází mezi těmi to dvěma póly škály.

Způsob myšlení západní civilizace je lineární a arbitrární. Většina informací „vyslaných“ do prostoru je v této civilizaci velmi málo kódovaná, zpravidla je informace explicitní. V tomto smyslu není potřeba věnovat nějak zvýšenou pozornost kontextu sdělení, jde o nízko-kontextovou komunikaci. Naproti tomu uvádí příklad z čínštiny: *„při používání čínského slovníku musí čtenář znát význam 214 kořenů slov. Například aby našel slovo hvězda, musí vědět, že ho objeví pod kořenem slova slunce“* (Hall, 1976, s. 80). Bez znalosti tohoto kontextu by se dotyčný dešifrování informace nedobral. Čínská společnost používá vysoce kontextuální způsob komunikace.

Podle Lewise (2005) představují odlišné jazyky odlišné světy, odlišné vyjevení reality. Lewisův trojúhelníkový model kulturních typů je jedním z nejvlivnějších konceptů interkulturní komunikace současnosti. Jeho teoretická východiska představují eklekticismus starších prací, nicméně Lewisova kategorizace kultur je velmi originální.

Od Hofstedeho⁴⁷ si „vypůjčuje“ definici kultury jako „kolektivního naprogramování“. Proces kolektivního programování v západní kultuře začíná prakticky po narození. *„Učitelé a rodiče dávají dítěti zjevně největší výhodu tím, když jej připravují na úspěšné interakce v jeho vlastní kultuře a společnosti, když jasně definují, co je dobré a špatné, správné a chybné, normální a abnormální“* (Lewis, 2005, s. 17).

⁴⁷ O práci Geerta a Gerta Jana Hofstedových je pojednáno blíže v kapitole 3.3 Kultury jako software lidské mysli.

Od jiných autorů přebírá tvrzení, že myšlení je z velké části závislé na jazyku. Poměrně odvážně tvrdí, že myšlení je možné ztotožnit s vnitřní řečí. Uvádí příklady, které by měly jeho domněnku potvrdit: *„německý jazyk je disciplinovaný, žádné nonsensy; pouze dlouhá složená slova často vyjadřují komplexní koncept. Můžeme proto předpokládat, že vnitřní řeč Němců je více seriózní a formální, zaměřená na vážná témata. To má za následek, že verbalizované myšlenky znějí uštěpačně a frivolně“* (Lewis, 2005, s. 11).

Naproti tomu myšlení a řeč Američana je „mobilní“ a oportunistická. Posouvá se rychle k výhodám nebo kompromisům. Američani jsou mistři humorných vyústění. Když mluví Němec s Američanem, bere ho více vážně, než Američan zamýšlí (tamtéž).

Rovněž monolog v mysli Francouze je jiný. Jejich slovník umožňuje myslet jasně a rychle se rozhodovat o tom, co chtějí. Naproti tomu monolog španělsky „myslícího“ a mluvícího řečníka je zemitý, obecný a emocionální. Japonci mají nejvíce obtíží při transitu jejich vnitřních monologů do aktuální verbalizované podoby. Jejich vnitřní řeč je extrémně korektní a zdvořilá. Když jejich mluva zahrnuje takovou zdvořilost příliš často, vede to k vágnosti výrazu. Celá baterie výrazů honorifikace je užitečná při komunikaci mezi Japonci, ale tváří v tvář nemožnosti překladu do jiného jazyka působí neuvěřitelně frázovitě, jakkoliv je gramaticky správně, uzavírá sadu příkladů Lewis (2005).

Přejdeme k ústředí Lewisovy práce, k jeho modelu kulturních typů. Lewis (2005), podobně jako výše zmiňovaný Hofstede (2007) nebo Hall (1973, 1976), na které mimo jiné odkazuje, dospěl ke své vlastní kategorizaci kultur. Podle něj by měl být správný klíč ke kategorizaci kultur schopný predikovat chování v kultuře; ozřejmit, proč lidé jednají, tak jak jednají. Měl by být nápomocný vyhnout se neúmyslným urážkám. Zároveň by měl pátrat po určité jednotě,

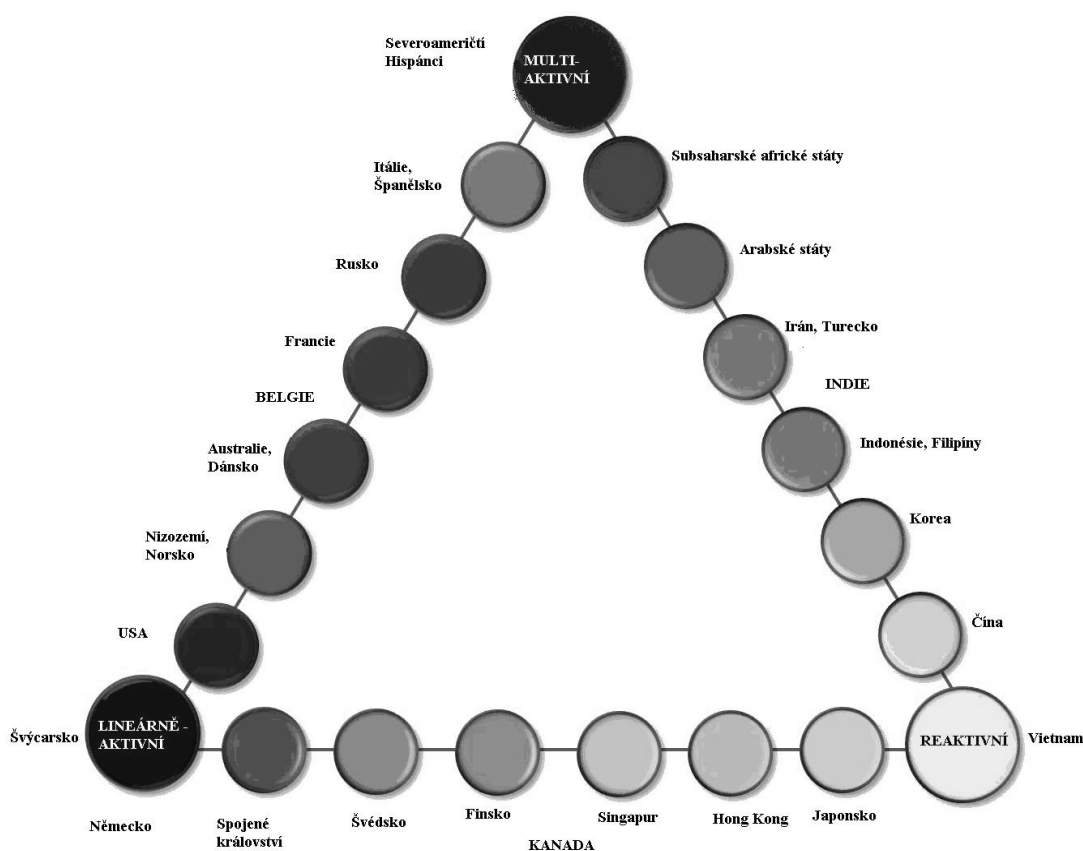
standardizovaných způsobech jednání a měl by vykazovat určitou uspořádanost (Lewis, 2005).

Jím prezentovaný model nabízí klasifikaci národních i regionálních kultur do tří rozdílných skupin. Lineárně – aktivní kategorie (*linear-active*) zahrnuje úkolově orientované, vysoce organizované plánovače. Multi-aktivní kategorie (*multi-active*) slouží k označení kultur orientovaných na mezilidskou orientaci a družné vztahy. Introvertované a na respekt orientované posluchače označuje jako reaktivní (*reactive*). „*Italové vidí Němce jako úporné a svázané starostí o čas. Italové se zdají Němcům jako chaoticky gestikulující a Japonci pozorují a v tichosti se učí od obou kultur*“ (Lewis, 2005, s. 27).

Na základě výpovědí představitelů šedesáti osmi národních kultur sestavil diagram profilů jednotlivých kultur. Výsledný trojúhelníkový model kulturních typů zachycuje relativní pozici dané kultury⁴⁸ v termínech lineárně-aktivní, multi-aktivní nebo reaktivní povahy.

⁴⁸ Pro zajímavost: česká kultura je podle této klasifikace lineárně aktivní a na data orientovaná (Lewis, 2005).

Lewisův model kulturních typů⁴⁹:

Z pozice v modelu vyplívá například, že Rusové a Italové jsou zhruba na podobném stupni lineárně-aktivní, respektive převážně multi-aktivní. Španělé a Arabové se striktně odlišují v náboženských a ideologických přesvědčeních, ale vzhledem k podobné multi-aktivní povaze jsou schopni komunikovat s podobným osobnostním západem. Multi-aktivní je ve světovém měřítku jednoznačně nejpočetnější kategorií (tamtéž).

Indové, v polovině osy multi-aktivní/reaktivní, představují jakýsi hybrid. Jsou schopni kombinovat vřelost orientace na lidi spolu s naslouchající

⁴⁹ (Lewis, 2005, s. 42).

uměřeností, z čehož například v obchodním kontaktu mají hned dvojí benefit (tamtéž).

Lewis rovněž vyvinul metodu k určení osobnostního kulturního profilu (*LMR Personal Cultural Profile*). Jde o progresivní propojení makrokulturního pohledu a reflexe osobnostních rysů jedince v kontextu jeho kulturního prostředí. „Ve většině případů osobnostní kulturní profil odpovídá rysům dílčí kulturní skupiny...ovšem příležitostně můžou osobnostní rysy národním normám odporovat. Soucitný Němec se může vzdát své oddanosti pravdě, aby se vyhnul urážkám. Introvertní Fin může být subjektem tryskající imaginace. Někteří Američané mohou být obezřetní a lakotní“ (tamtéž, s. 43).

Rysy běžné pro lineárně-aktivní, multi-aktivní a reaktivní kategorie shrnul a vzájemně porovnal Lewis (2005) v následující tabulce. Mnohé z rysů popisují preference a praxi v oblasti psychologie práce a organizace.

Rysy běžné pro lineárně-aktivní, multi-aktivní a reaktivní kategorie⁵⁰:

<u>lineárně-aktivní</u>	<u>multi-aktivní</u>	<u>reaktivní</u>
Introverze	extroverze	introverze
trpělivost	netrpělivost	trpělivost
tichost	hovornost	mlčenlivost
Sebe zahleděnost	zvědavost	uctivost
Orientace na soukromí	společenskost	dobrý posluchač
systematické plánování dopředu	plánování jen hlavní osnovy	ohled na obecné principy
soustředění na jednu činnost	několik činností naráz	reaktivnost
práce ve fixní dobu	práce v jakoukoliv dobu	flexibilní

⁵⁰ (Lewis, 2005, s. 33-34).

dochvilnost	nedochvilnost	dochvilnost
řízení podle rozvrhu a časového plánu	nepředvídatelný rozvrh	reaktivnost na časový plán partnera
členění projektu	Jednotlivé projekty se vzájemně ovlivňují	Holistický přístup k projektu
dodržování plánu	změny plánu	nepatrné změny plánu
dodržování faktů	manipulace s fakty	konstatování jsou zaručena
čerpání informací ze statistik, odborných publikací, databází, internetu	čerpání informací z „první ruky“, orálně předávané informace	čerpání z obou zdrojů informací
orientace na práci	orientace na lidi	orientace na lidi
neemotivnost	emotivnost	nenápadná ostražitost
práce v rámci jednoho oddělení	práce napříč odděleními	zvažování nejvhodnějšího oddělení
dodržování posloupnosti procedur	řetězení	síťování
neochotné přijímání pozornosti	vyhledávání pozornosti	stranění se ostatních
delegování na kompetentní kolegy	delegování na známé	delegování na spolehlivé osoby
postupné dokončování akcí	dokončování mezilidských transakcí	reagování na partnera
fixní agenda	propojování	uvážlivost
krátká telefonní komunikace	dlouhé rozhovory	sumarizace
pořizování poznámek, záznamů	pořizování poznámek zřídka	požvolné plánování
respektování byrokracie	vyhledávání klíčové osoby	poctivost a obzvláštní slušnost
vyhýbání se ztrátě prestiže	připravenost omluvit se	zákaz ztráty prestiže

rozumová konfrontace	emocionální konfrontace	vyhýbání se konfrontací
neverbální komunikace limitována	neomezená neverbální komunikace	subtilní neverbální komunikace
přerušování v rozhovoru zřídka	časté přerušování v rozhovoru	žádné přerušování v rozhovoru
oddělování soukromého a profesního	mísení soukromého a profesního	propojování soukromého a profesního

„*Interakce mezi různými lidmi v sobě zahrnuje nejenom metody komunikace, ale i proces shromažďování informací*“ (Lewis, 2005, s. 48). Podle vztahu k shromažďování informací v komunikaci můžeme kultury dělit následovně: na data orientované kultury (*data-oriented cultures*), dialogické kultury (*dialogue-oriented cultures*) a naslouchající kultury (*listening cultures*).

Na data orientované kultury jsou charakteristické produkováním velkého množství informací, které jsou následně recipienty zpracovávány. Zvláštní důraz je kladen na solidnost informací. Příkladem takové datové orientace je švédská, německá nebo švýcarská kultura, informační revoluce posledních desetiletí je pro tyto kultury naplněním jejich snu (tamtéž).

Většina úspěšných a silných ekonomik je právě v zemích s datově orientovanou komunikační kulturou. Výjimku představuje Japonsko, které je prototypem naslouchající kultury. U naslouchajících kultur je zajímavé, že ačkoliv se mnohdy jedná o kultury informačně a technologicky velmi rozvinuté (např. kultura čínská, korejská nebo finská), od tištěných zdrojů informací si drží odstup. Hlavním informačním zdrojem je pro ně aktivní naslouchání a sympatetický rozhovor (tamtéž).

V dialogicky orientovaných kulturách dávají lidé přednost budování osobních vztahů, před vyhledáváním spolehlivých zdrojů dat. Svou orientací na mezilidskou interakci jsou tak vlastně zapleteni do informačních sítí jiného

druhu. „*Existuje silná korelace mezi dialogicky orientovanými a multi-aktivními lidmi*“ (tamtéž, s. 48).

Informační zdroje na data orientované kultury, dialogické kultury a naslouchající kultury⁵¹:

<u>Proces zpracování informací v kultuře</u>	<u>Informační zdroje:</u>	<u>Příklad kultury:</u>
na data orientované kultury (<i>data-oriented cultures</i>),	četba, TV, rádio, rodina a přátelé, kolegové, reportáže, informační databáze	Německo, Švédsko, Finsko, USA, Nový Zéland, JAR...
dialogické kultury (<i>dialogue-oriented cultures</i>)	četba, TV, rádio, rodina a přátelé, ostatní příbuzní, rodinní přátelé, kolegové z práce, spolužáci ze studií, učitelé, známí z kurzů, kaváren a z volnočasových aktivit, duchovní, sousedé...	Latinskoamerické kultury, Itálie, Španělsko, Portugalsko, Francie, arabské země...
naslouchající kultury (<i>listening cultures</i>).	četba, TV, rádio, rodina a přátelé, ostatní příbuzní, rodinní přátelé, rodina partnera, kolegové z práce, spolužáci ze studií, učitelé, známí z kurzů a z volnočasových aktivit, sousedé, databáze, noviny, informace z pracoviště, informace z jiných pracovišť ...	Japonsko, Finsko, Singapur, Tchaj-wan...

Z hlediska množství zdrojů, z kterých kultury přijímají informace, dochází k zajímavému paradoxu. Na data orientované kultury se chovají ke zdrojům

⁵¹ (Lewis, 2005).

informací selektivně, mají jich tím pádem nejméně. Zatímco reaktivní, naslouchající kultury jsou díky své pasivitě obklopeny nejvíce informačními zdroji. Z hlediska množství zdrojů se dialogicky orientované kultury nachází někde uprostřed (tamtéž).

6.3 Kulturní šok

Na akulturaci navazuje jiný psychologický fenomén, který je rovněž bytostně vázán na mezikulturní interakci. Jde o emocionální a fyzický diskomfort zažívaný při pobytu v cizí kultuře, souhrnně označovaný jako kulturní šok. Studium kulturního šoku je dlouhá desetiletí doménou antropologie.

Současná sociální a kulturní antropologie kulturním šokem rozumí *„Psychický i sociální otřes způsobený konfrontací jednotlivce nebo sociální skupiny s cizí, neznámou a dosud neinteriorizovanou kulturou“* (Soukup, 2005, s. 643). Respektive *„ke kulturnímu šoku dochází tehdy, když je osoba odloučena od svého vlastního systému kulturních a jazykových významů a nalezne se v situaci nebo ve světě, v němž jsou významy slov a činů buď zvláštní, nebo zcela cizí“* (Murphy, 2006, s. 215-216).

Termín „kulturní šok“ bývá zpravidla přisuzován antropologovi Kalervo Obergovi⁵². S jeho pojetím čtyř stádií, které popsal na začátku 60. let, se vyrovnává prakticky každý, kdo se nějakým způsobem zabývá psychologickými aspekty pobytu v neznámé kultuře.

Oberg (2006) kulturním šokem rozumí úzkost způsobenou ztrátou účinnosti všech důvěrně známých způsobů a symbolů používaných v sociálním styku. Tato úzkost má čtyři fáze: první iniciační fáze bývá označována pojmem „líbánky“. Tato vstupní fáze je charakteristická nekritickým nadšeným přijímáním podnětů z nové kultury.

Spouštěčem druhé fáze bývá kumulace negativních zážitků a eskalujících problémů, která vede k hostilitě pociťované vůči nové kultuře, v které se dotýčný

⁵² Ačkoliv tento pojem poprvé použila antropoložka Cora DuBois v roce 1951 (Krahl, Krahl, 2006).

nachází. Zmatenost a stres z neznámého prostředí může vygradovat až k nervovému zhroucení (tamtéž).

Narůstající schopnost učit se novým kulturním vzorcům je charakteristická pro třetí fázi přizpůsobení. Zásadní roli v této fázi hraje osvojování místního jazyka. Čtvrtá fáze osvojení nového kulturního prostředí je charakterizována schopností řešit problémy a jedince můžeme označit za kulturně kompetentního. Pro poslední fázi je také příznačné, že symptomy kulturního šoku prakticky vymizí (tamtéž).

Psycholog Junzi Xia (2009) se zabýval otázkou, jak minimalizovat psychický diskomfort spojený se vstupem do nového, dosud neznámého kulturního prostředí. Při studiu negativních dopadů kulturního šoku na psychologii individua vycházel z obecně sdíleného poznatku, že kulturní šok je doprovázen symptomy, jako je deprese, úzkost či pocit beznaděje. Nejde podle něj ovšem o projevy psychopatologie, ale o průvodní jevy související se zkušeností běžně v literatuře pojmenovávané jako kulturní šok.

Vědomí toho, že výše popsané symptomy nejsou projevem abnormality, je pro Xia (2009) východiskem jeho metody sloužící k redukci psychologického stresu spojeného s kontaktem s novou kulturou.

Z hlediska redukce stresu je podstatné zaměřit se na tzv. „předodjezdovou fázi“. Tuto periodu považuje Xia (2009) za esenciální ve smyslu prevence negativních dopadů kulturního šoku. Dvě hlavní metody, které navrhuje použít v tomto období, jsou: jednak hlubší porozumění čtyřem stádiím kulturního šoku⁵³ a aktivní snaha o získání co největších znalostí o nové kultuře.

Aktivní osvojování znalostí o nové kultuře a zároveň teoretické porozumění průběhu kulturního šoku má podle něj signifikantně pozitivní dopad

⁵³ Xia (2009) vychází ze čtyř klasických stádií popsaných Obergem (2006).

na redukci psychologického stresu během pobytu v novém a neznámém kulturním prostředí. Na mnoho lidí má kulturní šok tolik devastující dopad jednoduše proto, že jeho příchod neočekávají. Teoretická znalost fází může průběh kulturního šoku podstatně zmírnit (tamtéž).

I během fáze pobytu v nové kultuře lze podle Xia (2009) aktivně redukovat stres. V tento moment je potřeba přetavit předem nabytou zkušenost do praxe. Sebedůvěra a optimismus pomáhá přijetí nové kultury a vyhledávání sociální podpory. Lidé s vysokou vnímanou osobní účinností (*high self-efficacy*) bývají v akceptování norem nové kultury úspěšnější. Přijetím nové kultury rozumíme akceptování faktu, že hodnoty a zvyky jiné kultury nejsou ani dobré ani špatné, ale jednoduše jiné (tamtéž).

Někteří autoři dávají před užíváním označení „kulturní šok“ přednost pojmu akulturační stres (*Acculturative stress*). Akulturační stres je „*negativní psychologická reakce na zážitky akulturace, často charakterizována úzkostí, depresí a řadou psychosomatických problémů*“ (Berry et al., 2011, s. 465). A ačkoliv tímto pojmem myslí prakticky totožný fenomén, vyhýbají se zavádějícímu nadužívání slova „šok“. V českém prostředí interkulturní psychologie používá pojem *akulturační stres* například Průcha (2007).

6.4 Psychologie migrace

Pokud se autoři snaží charakterizovat skupiny, které vstupují do interkulturního kontaktu, činí tak zpravidla na základě motivace. Například Ward, Bochner a Furnham, (2008) rozdělují cestující aktéry mezikulturních interakcí do několika skupin: na turisty, mezinárodní studenty, pracovníky na zahraniční misi či obchodníky dočasně působící mimo domovskou zemi (souhrnně označovaní jako tzv. *sojourners*), dále na migranty a uprchlíky⁵⁴. Zatímco v případě turistů, studentů a businessmanů jsou motivace zahraničního pobytu značně individualizované, v případě migrantů a uprchlíků jde primárně o zlepšení jejich životní situace, případně situace jejich rodin (tamtéž). Z hlediska časového bývá pobyt tzv. *sojourners* dočasný, zatímco v případě imigrantů dlouhodobý nebo trvalý (Berry et al., 2011).

Migrací obecně rozumíme „*těž stěhování, prostorové přemísťování osob přes libovolné hranice (zpravidla administrativní), spojené se změnou místa bydliště na dobu kratší či delší, případně trvalou*“ (Fialová, 1996, s. 627).

⁵⁴ Uprchlíci mají specifické právní postavení podle Úmluvy o právním postavení uprchlíků OSN. Uprchlík je ten, kdo: „*se nachází mimo svou vlast a má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo vzhledem ke shora uvedeným obavám, odmítá ochranu své vlasti*“ (OSN, 2013-01-12). Z výše citovaného vyplývá, že uprchlíci představují skupinu, která je zjevně vystavena největšímu (nejenom) psychickému tlaku a zaslouží si samostatnou pozornost. Proto se vzhledem ke specifčnosti psychologie uprchlictví v práci dále věnuji pouze psychologii migrace.

Migrace, jako globální lidský fenomén, je dlouhodobě studována společenskými vědami z hlediska demografických, ekonomických, politických a sociálních dopadů. Zatímco v sociologii a antropologii existují slavné práce již z 20. let minulého století, hlubší pozornost psychologickým aspektům migrace je věnována až od 80. let (Sam, Berry, 2006). Nárůstu psychologického studia migrace v poslední době dává za pravdu i Průcha (2010, s. 58) „*V současných výzkumech interkulturní psychologie se věnuje velká pozornost problémům akulturace migrantů*“.

Těžiště psychologického pohledu na migraci nestojí na makroperspektivě, ale na uplatňování individuální, rodinné a interpersonální úrovně analýzy (Kagıtcıbası, 2009). Řada výzkumů zaměřená na psychologickou adaptaci migrantů ukázala souvislosti mezi osobnostními faktory a subjektivní osobní pohodou (*well-being*) v novém prostředí. Vyšší *well-being* vykazovali jedinci méně dogmatictí, se smyslem pro soudržnost a s vysokou vnitřní kontrolou (Ward, Bochner, Furnham, 2008).

Vlivem emigrace na rodinný model psychické a emocionální provázanosti jednotlivých členů se zabývala turecká psycholožka Kagıtcıbası (1999, 2009). Podle vzájemné materiální a emocionální závislosti jednotlivých členů rodiny rozlišuje tři základní rodinné systémy: rodinný model vysoké materiální i emocionální provázanosti (*family model of total interdependence*), který je typický pro rurální a kolektivistické kultury. Rodinný model nezávislosti (*family model of independence*), kdy je mezi členy rodiny nízká emocionální i materiální podpora, tento model je příznačný pro bohaté, urbánní a individualistické kultury. Třetí model nazvala jako model umělé emocionální vzájemnosti (*synthetic model of emotional interdependence*), který „*reflektuje hlavní posun probíhající ve světě, emocionální vzájemnost zůstává funkční, zatímco materiální provázanost slábne*“ (Kagıtcıbası, 1999, s. 15).

Při výzkumech tureckých imigrantů v Německu se ukázalo, že zatímco první generace tureckých rodičů očekávala u svých potomků udržení blízkých vztahů v rámci rodiny, druhá generace rodičů u dětí podporovala větší rozvoj autonomie⁵⁵. Německé matky a matky druhé generace tureckých imigrantů se příliš nelišily v chápání autonomie u svých potomků, oproti tomu první generace tureckých matek v Německu zdůrazňovala vysokou hodnotu rodinné konformity (Kagitcibasi, 2009).

Výsledky řady longitudinálních studií více generací imigrantů shrnují Berry et al (2011) pojmem imigrantský paradox (*immigrant paradox*), který označuje poznatek, že oproti očekávání mají imigranti první generace tendenci vykazovat lepší adaptaci než druhá a následující generace. Otázka adaptace a akulturace skupin migrantů nemá obecná pravidla, musí být posuzována vždy v konkrétním kulturním kontextu.

Mahalingam (2006) vyčítá řadě kulturně psychologických výzkumů, že se s imigranty pracuje jako s kontrolní skupinou. Přitom poukazuje na problematickou otázku, nakolik imigranti reprezentují jejich vlastní původní kulturu. Proto se blíže věnoval formování kulturní identity imigrantů a dospěl k závěru, že je značně idealizovaná. Jeho model formování idealizované kulturní identity zachycuje proces tvorby idealizace a také psychologické důsledky pro jedince, který se nově identifikoval s kulturou svého původu.

Psychologická specifika nově formované kulturní identity imigrantů vychází z jejich expozice dvojímu vidění světa. Imigranti se snaží porozumět nové hostitelské kultuře a zároveň jsou motivováni k hlubšímu porozumění vlastní původní kultuře (tamtéž).

⁵⁵ Vyšší stupeň autonomie se ukázal jako potřebný například v německém vzdělávacím systému (Kagitcibasi, 2009).

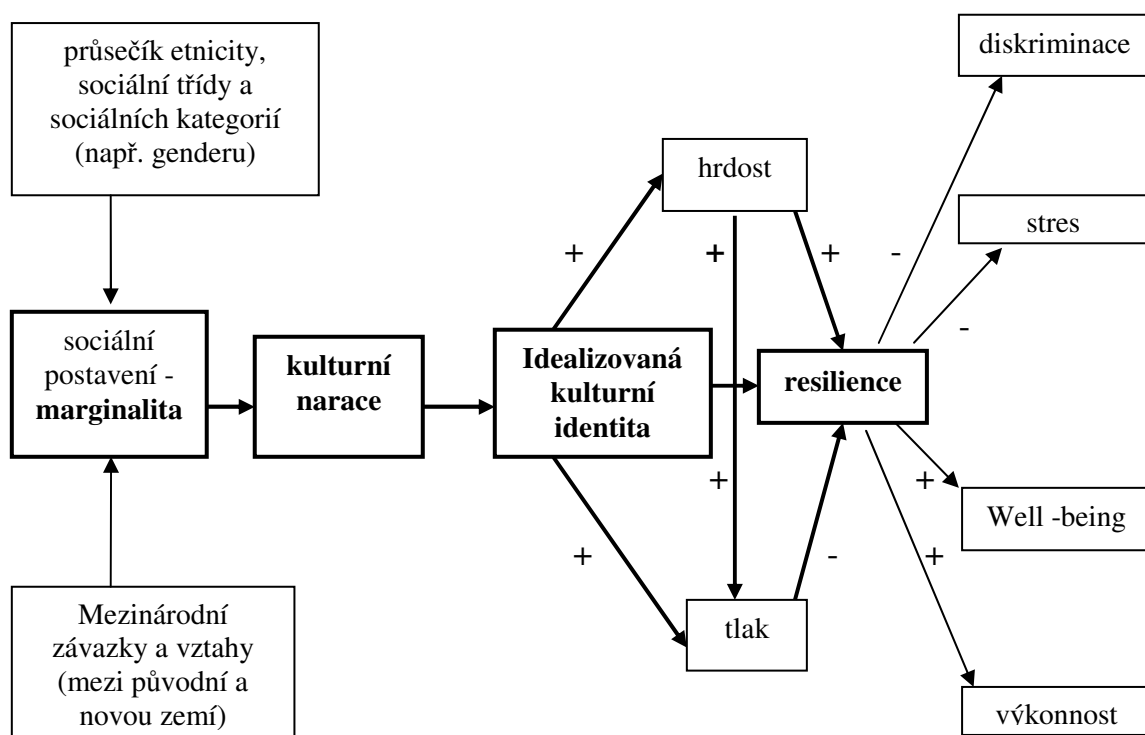
Dalším faktorem, který Mahalingam (2006) zmiňuje, je skutečnost, že imigranti často představují marginalizovanou část společnosti. Dominantní majorita mnohdy utvrzuje sociální kategorie tak, aby legitimizovala stávající hierarchii, a imigranti zpravidla nedisponují dostatečným sociokulturním kapitálem, aby byli schopni svůj nízký status⁵⁶ negovat. Tato určitá inferiorita může být zčásti kompenzována sdílenými kulturními naracemi, například důrazem na vlastní bohatou historii nebo údajnou větší civilizovanost. Jiným příkladem idealizované kulturní narace může být zdůrazňování určité vlastnosti připisované vlastní kultuře, kupříkladu akcentování pracovitosti a houževnatosti.

Mahalingamův (2006) hypotetický předpoklad vztahu mezi specifickým sociálním postavením imigrantů, reprezentacemi vlastní kultury a výslednou „psychologií imigrantů“⁵⁷, zachycuje jeho model idealizovaných kulturních identit.

56 K otázce praktického dopadu nízkého sociálního statusu imigrantů a nového formování jejich kulturní identity uveďme následující konstatování: „*Někdy se uchylují k náboženskému fundamentalismu, zatímco doma se o náboženství sotva zajímali. Fundamentalismus se často vyskytuje na okraji společnosti a právě tam tito přistěhovalci žijí*“ (Hofstede, Hofstede, 2007, s. 254).

57 Mahalingam (2006) používá pojem *cultural psychology of immigrants*.

Model idealizovaných kulturních identit⁵⁸

Idealizovaná kulturní identita vytváří u jedince pocit hrdosti ale i tlaku, a působí tak na jeho psychickou resilienci. Zatímco hrdost působí na houževnatost a odolnost jedince pozitivně, tlak idealizované kulturní identity působí spíše záporně, odolnost oslabuje. Takto získaná resilience působí pozitivně na fyzickou a psychickou subjektivní osobní pohodu (*well-being*) a také na úspěch a výkonnost, a zároveň zmírňuje stres a vnímanou diskriminaci (tamtéž).

Jinou linii psychologických výzkumů migrace představuje studium dopadů emigrace na ty, jejichž blízký emigroval. Tomuto tématu se například věnovala jihoafrická psycholožka a terapeutka Marcheti-Mercer (2012).

⁵⁸ (Mahalingam, 2006, s. 8).

Marcheti-Mercer se zaměřila na primárně socio-politicky motivované jihoafrické emigranty⁵⁹, respektive na prožívání jejich odchodu příbuznými a přáteli. Ti shodně uváděli, že informace o emigraci jejich blízkých pro ně byla často natolik silná, že hraničila s šokem. Na prvotní šok navazovala určitá rozhořčenost, že nebyli do procesu rozhodování o emigraci zapojeni také. Následující fáze byla charakterizována emoční ambivalencí. Například prarodiče se velmi snažili podpořit své potomky v jejich rozhodnutí, na druhou stranu cítili velkou ztrátu, obzvláště trpěli absencí kontaktu s vnoučaty (tamtéž).

Jednou z nejvíce osvědčených copingových strategií⁶⁰, bylo podle účastníků šetření aktivní vyhledávání lidí s podobnou zkušeností, tedy s emigrací někoho blízkého. Z hlediska terapeutického autorka doporučuje zaměřit se na proces loučení s blízkými. Za klíčové považuje zapojení všech dotčených v rámci rodiny a především post-emigrační práci s „pozůstalými“. *„je důležité jim ukázat, že zmiňované symptomy nejsou projevem patologie, ale nevyhnutelné konsekvence emigrace někoho blízkého“* shrnuje Marcheti-Mercer (2012, s. 387).

Z výše uvedených příkladů je zřejmé, že psychologický výzkum migrace představuje pro kulturně a interkulturně orientované psychology řadu výzev.

59 Marcheti-Mercer (2012) odkazuje na migrační vlnu bělošských obyvatel z Jihoafrické republiky v 90. letech 20. století označovanou jako „white exodus“ - exodus bílých. Nicméně poznamenává, že emigrace se týkala i mnoha obyvatel černošského původu. Prudký nárůst emigrace z Jihoafrické republiky byl důsledkem politické a ekonomické nestability, ale i rostoucí kriminality a násilí v oblasti (tamtéž).

⁶⁰ *Coping* je psychologický pojem označující „zvládání, zejména náročných situací; schopnost člověka vyrovnat se odpovídajícím se způsobem s nároky, které jsou na něj kladeny, příp. zvládat nadlimitní zátěže; může mít i podobu změny vnímání situace nebo změny postoje“ (Hartl, Hartlová, 2010, s. 77).

Můžeme studovat individuální variabilitu z hlediska psychické adaptace na novou kulturu, vliv migrace na proměnu kulturní identity skupiny, rozdílné adaptační strategie u druhé a následující generace imigrantů. Emigrace má psychický dopad i na ty, kteří zůstali takzvaně doma, zatímco jejich blízcí emigrovali.

7. Závěr

Cílem mé rigorózní práce s názvem *Kulturní a interkulturní psychologie*, bylo představit obory kulturní a interkulturní psychologie v České republice, respektive prezentovat vybrané poznatky obou disciplín.

Rigorózní práci navazuji na mou diplomovou práci s názvem *Interkulturní psychologie, kulturologický příspěvek k vybraným tématům* (Cerha, 2012), kterou jsem v roce 2012 obhájil na Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Strukturování práce jsem ve velké míře ponechal původní (tamtéž). Celý text prošel přepracováním, nově jsem rozpracoval témata interkulturní komunikace, psychologie migrace, otázku kulturního šoku a kulturní determinace myšlení. Rozšířena byla i podkapitola věnovaná takzvané domorodé psychologii (*indigenous psychology*). Logicky se rozšířil i seznam použité literatury o nové informační zdroje.

Kulturně orientovaný přístup má v psychologii dlouholetou tradici, výrazný nárůst zájmu můžeme sledovat od 60. let 20. století. V českém prostředí se interkulturní psychologie jako samostatný obor etablovala teprve nedávno. Za zlomové považuji ustanovení sekce interkulturní psychologie při Českomoravské psychologické společnosti. Kulturní psychologie jako samostatná disciplína v České republice dosud rozvíjena není.

V úvodu rigorózní práce jsem se zaměřil na problematiku českého názvu disciplín. Na základě studia zahraniční a české literatury jsem zvolil česká označení kulturní psychologie (pro disciplínu *cultural psychology*), respektive

interkulturní psychologie (pro disciplínu *cross-cultural psychology*). Podkapitola věnovaná předmětu kulturní a interkulturní psychologie ozřejmila základní paradigmatická východiska těchto disciplín.

Pro přístupy, souhrnně pojmenované jako *indigenous psychology*, jsem navrhl dva české ekvivalenty: „domorodá psychologie“ a „regionalizovaná psychologie“. Motivy, které mne k tomu vedly, blíže přibližuji v poznámkovém aparátu příslušné podkapitoly.

Blíže jsem se věnoval čtyřem tematickým okruhům psychologie: poznávacím procesům, ontogenezi, osobnosti a interakci s druhými. Vzhledem k zaměření práce jsem akcentoval vliv kultury na dané oblasti. V tomto ohledu jsou dílčí texty do určité míry jednostranné. V textu mnohdy dochází k syntéze poznatků obou přístupů, kulturní psychologie a interkulturní psychologie, nicméně na základě hlubšího studia současné kulturně-psychologické literatury oba přístupy považuji za samostatné disciplíny.

Při členění rigorózní práce do jednotlivých kapitol jsem vycházel z klasického dělení základních psychologických disciplín na obecnou psychologii, ontogenetickou psychologii, psychologii osobnosti a sociální psychologii (Plháková, 2008).

Kapitola Relace mezi kulturou a poznávacími procesy nastínila různorodost výzkumů poznávacích procesů v různých kulturách. Podkapitola věnovaná kognitivním stylům představila empirické výzkumy, které vedly k formulování dvou základních kognitivních stylů. Následné interkulturní studie ukázaly, že převahou jednoho kognitivního stylu se liší nejen jednotlivci mezi sebou, ale i celé kulturní skupiny. Snaha studovat a měřit inteligenci bez vlivu kultury zaměstnává psychology už řadu desetiletí. Veškeré pokusy zatím ztroskotávají na dosud nepřekonaných limitech kulturou nezátížené

psychometrické metody měření inteligence. Samostatná podkapitola se věnovala kulturnímu determinismu lidské mysli v pojetí Hofstedových (2007).

Ontogeneze jedince v kultuře představuje jakési ústředí k pochopení vztahu člověka a kulturního kontextu, v němž se odehrává jeho život. Problematiku včleňování jedince do společnosti dané kultury jsem otevřel ve čtvrté kapitole. Vycházel jsem především z širokého spektra socializačních teorií.

Každý člověk je z hlediska psychologie jedinečná osobnost. Kapitola nazvaná Kultura a psychologie osobnosti otvírá otázku, zda má kultura nějaký zásadní vliv na výslednou podobu osobnosti. Představitelé interdisciplinárního hnutí Osobnost a kultura považovali kulturu za určující determinantu vývoje osobnosti. Své hypotézy ověřovali při terenních výzkumech v řadě různých kultur. Při studiu vztahu osobnosti a kultury je možné použít pětifaktorový model osobnosti tzv. „Big five“. Několik srovnávacích interkulturních studií totiž potvrdilo jeho univerzální strukturu.

Šestá kapitola se zabývá psychologickými aspekty mezikulturní interakce. Všude tam, kde dochází k interakci kultur, respektive k setkání jedinců z různých kulturních prostředí, můžeme studovat řadu psychologických fenoménů. Například psychickou adaptaci aktérů na situaci vzniklou po interakci různých kultur (tamtéž). Jeden směr studia interkulturní komunikace se orientuje na praktické návody sloužící k facilitaci interakce aktérů z rozdílných kulturních zázemí. Jiné přístupy se zaměřují na odhalování hlubších příčin odlišných komunikačních módů v jednotlivých kulturách. Citovaní autoři (Hall, 1973, 1976; Lewis, 2005) se domnívají, že kultury je možné klasifikovat na základě odlišných způsobů komunikace. Z hlediska psychologie migrace jsou studovány rozdílné adaptační strategie u druhé a následující generace imigrantů. Imigrace

má vliv na proměnu kulturní identity jednotlivce i skupiny. Zatímco jiné výzkumy migrace dokazují, že emigrace má psychický dopad i na ty, kteří zůstali takzvaně doma, zatímco jejich blízcí emigrovali.

Již dříve použité strukturování textu (Cerha, 2012) na základě tradičních psychologických disciplín, se vzhledem k literárně-přehledové povaze práce, opět ukázalo jako vhodný způsob systematizace.

Má rigorózní práce je především příspěvkem k psychologickému studiu vztahu lidské psychiky a kultury. Upozorňuji na více teoreticko-metodologických východisek, aniž bych nějakému z nich výrazněji strnil. V tomto smyslu jsou aspirace a cíle rigorózní práce naplněny.

V současnosti víme mnohé o relaci mezi psychikou člověka a kulturou. Na základě výše uvedeného shrnutí obsahu práce konstatuji, že řada psychických funkcí a psychických procesů variuje v různých kulturních kontextech.

Na druhou stranu, mnoho oblastí vztahu psychiky a kultury dosud zůstává probádáno nedostatečně. Jsem přesvědčen, že tyto „prázdné stránky“ našeho poznání představují výzvu k dalšímu studiu nastíněných, kulturně-psychologických tematických okruhů.

8. Použitá literatura

ANG, Soon, VAN DYNE, Linn (eds.). 2008. *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications*. New York: M. E. Sharpe. 2008. 414 s. ISBN 987-0-7656-2262-4.

ANG, Soon, VAN DYNE, Linn, KOH, Christine. 2008. Development and Validation of the CQS: The Cultural Intelligence Scale. In ANG, Soon, VAN DYNE, Linn (eds.). *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications*. New York: M. E. Sharpe, 2008. s. 16-38. ISBN 987-0-7656-2262-4.

APA. *Divisions of American Psychological Association*. [online]. American Psychological Association, 2012 [cit. 2012-04-17]. Dostupný z WWW: <<http://www.apa.org/about/division/index.aspx>>.

ATKINSON, Rita L., ATKINSON, Richard C., SMITH, Edward E., BEM, Daryl J., NOLEN-HOEKSEMA, Suzan. 2003. *Psychologie*. 2. aktualizované vydání. Praha: Portál, 2003. 752 s. ISBN 80-7178-640-3.

BANDURA, Albert. 1969. Social-Learning Theory Of Identificatory Processes. In GOSLIN, D. A. (ed.). *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago: Rand Mc Nally, 1969. s. 213-262. ISBN 0528686801.

BENSON, Etienne. *Intelligence across cultures*. [online]. Monitor on Psychology 2003, roč. 32, č. 2, s. 56 [cit. 2012-03-24]. Dostupný z WWW: <<http://www.apa.org/monitor/feb03/intelligence.aspx>>.

BERRY, John W. 1974. Radical Cultural Relativism and the Concept of Intelligence. In BERRY, John W., DASEN, Pierre. R. (eds.). *Culture and Cognition: Readings in Cross-Cultural Psychology*. 1. vydání. London: Methuen & co. 1974. s. 225-229. ISBN 416-75170-9.

BERRY, John W., POORTINGA, Ype H., BERUGELMANS, Seger M., CHASIOTIS, Athanasios, SAM, David L. 2011. *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*. 3. vydání. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 626 s. ISBN 978-0-521-74520-8.

BOUZEK, Jan. 2008. *Jak se domluvit s jinými?: úvod do mezikulturní komunikace*. 1. vydání. Praha: Triton, 2008. 175 s. ISBN 978-807-3870-430.

BRATKOVÁ, Eva. 2008 *Metody citování literatury a strukturování bibliografických záznamů podle mezinárodních norem ISO 690 a ISO 690-2: metodický materiál pro autory vysokoškolských kvalifikačních prací* [online]. Praha: Odborná komise pro otázky elektronického zpřístupňování vysokoškolských kvalifikačních prací, Asociace knihoven vysokých škol ČR, 2008 [cit. 2011-04-11]. 60 s. (PDF). Dostupný z WWW: <<http://www.evskp.cz/SD/4c.pdf>>.

BRISLIN, Richard W., YOSHIDA, Tomoko. 1994. *Intercultural Communicatioin Training: an introduction*. Thousand Oaks: Sage Publications. 1994. 222 s. ISBN 08-039-5075-6.

BUGENTAL, Daphne Blunt, GRUSEC, Joan E. Socialization processes. In EISENBERG, Nancy (vol.ed.) *Handbook of Child Psychology. Vol. 3 Social, Emotional and Personality Development*. 5. vydání. New York: Wiley, 1998. s. 336-428. ISBN 0-471-34981-X.

CATTELL, Raymond B.; CATTELL, A. K. S. 19??. *Cattell culture fair Intelligence Test*. Restandardizovali a upravili HEINZL, Z.; JANOUŠKOVÁ, N. Bratislava: Psychodiagnostické a didaktické testy, 19??. 31s.

CERHA, Ondřej. *Interkulturní psychologie. Kulturologický příspěvek k vybraným tématům*. Praha, 2012. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra teorie kultury (kulturologie), 2012-06-07.

COLE, Michael. 1996. *Cultural Psychology: A once and Future Discipline* . Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1998. 400 s. ISBN 0-674-17956-0.

COLE, Michael, CAGIGAS, Xavier E. 2010. Cognition. In BORNSTEIN, Marc H. (ed.). *Handbook of Cultural Developmental Science*. New York: Psychology Press, 2010. s. 127-142. ISBN 978-0-8058-6330-7.

ČMPS. *Sekce Interkulturní psychologie při ČMPS* [online]. Českomoravská psychologická společnost., 2011 [cit. 2013-01-17]. Dostupný z WWW <<http://cmps.ecn.cz/?page=interpsy>>.

DAWSON, John L. Cultural and Physiological Influences upon Spatial-Perceptual Processes in West Africa: I. *International Journal of Psychology*. 1967, roč. 2, č. 2, s. 115-128. ISSN 0020-7594.

DOSEDĚL, Tomáš. *Adaptace českých zaměstnanců na zahraniční organizační kulturu*. Brno, 2011. Bakalářská práce (Bc.). Masarykova univerzita v Brně, Fakulta sociálních studií, Katedra sociologie. 2011-12-12.

EYSENCK, Michael W., KEANE Mark T. 2008. *Kognitivní psychologie*. 1. vydání. Praha: Academia, 2008. 748 s. ISBN 978-80-200-1559-4.

FIALOVÁ, Ludmila. 1996. Migrace. In KLENER, Pavel (ed.). *Velký sociologický slovník*. 1. vydání. Praha: Karolinum. 1996. s. 627-628. ISBN 80-7184-310-1.

GIDDENS, Anthony. 2005. *Sociologie*. Dotisk 1. vydání. Praha: Argo, 2005. 595 s. ISBN 80-7203-124-4.

GOLEMAN, Daniel. 1997. *Emoční inteligence*. 1. vydání. Praha: Columbus, 1997. 335s. ISBN 80-85928-48-5.

GOULD, Stephen Jay. 1998. *Jak neměřit člověka: pravda a předsudky v dějinách hodnocení lidské inteligence*. 1. vydání. Praha: Lidové noviny, 1998. 436 s. ISBN 80-7106-168-9.

GRUSEC, Joan E. HASTINGS. Paul D. Introduction. In GRUSEC, Joan E., HASTINGS. Paul D.(eds.). 2006. *Handbook of socialization: Theory and Research*. New York: Guilford press, 2006. s. 2-10. ISBN 978-1-59385-624-3.

HALL, Edward T. 1973. *The Silent Language*. 2. vydání New York: Anchor Books, 1973, 209 s. ISBN 03-850-5549-8.

HALL, Edward T. 1976. *Beyond Culture*. 1. vydání. Garden City, N.Y.: Anchor Press. 1976. 256 s. ISBN 03-850-8747-0.

HALPERN, Diane F. 2005. *Sex, Brains & Hands - Gender Differences in Cognitive Abilities*. [online]. eSkeptic. 2005 [cit. 2012-04-15] Dostupný z WWW <<http://www.skeptic.com/eskeptic/05-03-15/>>.

HARTL, Pavel, HARTLOVÁ, Helena. 2000. *Psychologický slovník*. 1. vydání. Praha: Portál, 2000. 776s. ISBN 80-7178-303-X.

HARTL, Pavel, HARTLOVÁ, Helena. 2011. *Velký psychologický slovník*. 4. vydání. Praha: Portál, 2011. 797 s. ISBN 978-80-7367-686-5.

HEINE, Steven J. 2010 Cultural Psychology. In FISKE, Susan T., GILBERT, Daniel T., LINDZEY, Gardner (eds.). *Handbook of Social Psychology*. 5. vydání. New York: Wiley, 2010. s. 1423-1464. ISBN 978-0-470-56111-9.

HELUS, Zdeněk. 1976. *Psychologické problémy socializace osobnosti*. 2. vydání. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976. 236s. ISBN 14-550-76.

HEWSTONE, Miles, STROEBE, Wolfgang. 2006. *Sociální psychologie. Moderní učebnice sociální psychologie*. 1. vydání. Praha: Portál, 2006. 769s. ISBN 80-7367-092-5.

HOFSTEDE, Geert, HOFSTEDE, Gert Jan. 2007. *Kultury a organizace. Software lidské mysli*. Praha: Linde, 2007. 335s. ISBN 80-86131-70-X.

HOFSTEDE, Geert. *The Hofstede centre* [online]. 2013 [cit. 2013-01-11]. Dostupný z WWW: <<http://geert-hofstede.com/dimensions.html>>.

IACCP. *About IACCP* [online]. The International Association for Cross-Cultural Psychology, 2011 [cit. 2012-04-21]. Dostupný z WWW: <<http://www.iaccp.org/drupal/node/1>>.

JAHODA, Gustav. 1993. *Crossroads between Culture and Mind. Continuities and Change in Theories of Human Nature*. Cambridge: Harvard University Press, 1993. 221 s. ISBN 0-674-17775-4.

JAIN, Aditya Kailash. Psychology in India. *The psychologist*. roč. 18, č. 4, s. 206-208. ISSN 2044-8295.

KAGITCIBASI, Cigdem. 2009. *Family, self, and human development across cultures: theory and applications*. 2. vydání. New York: Psychology Press, 2009. 463 s. ISBN 978-0-8058-5776-4.

KAGITCIBASI, Cigdem. The Model of Family Change: A Rejoinder. *International Journal of Psychology*. 1999. roč. 34, č. 1, s. 15-17. ISSN 0020-7594.

KELLER, Jan. 2009. *Úvod do sociologie*. Dotisk 5. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. 204 s. ISBN 978-80-86429-39-7.

KOLMAN, Luděk. 2001. *Komunikace mezi kulturami: psychologie interkulturních rozdílů*. Praha: Credit, 2001. 188 s. ISBN 80-213-0735-8.

KOLMAN, Luděk. 2007. *Komunikace mezi kulturami. Aplikace znalostí v obchodu, managementu a správě*. Praha: Alfa, 2007. 237 s. ISBN 978-80-87168-04-2.

KRAHL, Wolfgang, KRAHL, Nora. 2006. *Notes added by curare*. In OBERG, Kalervo: *Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments* (reprint 1960). *Curare - Zeitschrift für ethnomedizin und Transkulturelle Psychiatrie/Journal of Medical Anthropology and Transcultural Psychiatry*. 2006. roč. 29, č. 2+3, s. 142-146. ISSN 0344-8622.

LEWIS, Richard D. 2005. *When Cultures Collide: Leading Across Cultures*. 3. vydání. London: Nicholas Brealey International, 2005. 599 s. ISBN 978-1-904838-02-9.

MAHALINGAM, Ramaswami, (ed.). 2006. *Cultural Psychology of Immigrants*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2006. 379 s. ISBN 0-8058-5315-4.

MARCHETTI-MERCER, Maria C. Those Easily Forgotten: The Impact of Emigration on those Left Behind. *Family process*. 2012. roč. 51, č. 3, s. 376-390. ISSN 1545-5300.

McCRAE, Robert R., ALLIK, Jüri. 2002. *The Five-Factor Model of Personality Across Cultures*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002. 333 s. ISBN 03-064-7355-0.

MIKŠÍK, Oldřich. 2007. *Psychologická charakteristika osobnosti*. 2. přepracované vydání. Praha: Karolinum, 2007. 273 s. ISBN 978-80-246-1304-8.

MIKŠÍK, Oldřich. 2007. *Psychologické teorie osobnosti*. 2. přepracované vydání. Praha: Karolinum, 2007. 269 s. ISBN 978-80-246-1312-3.

MINDGARDEN. *Group Embedded Figures Test* [online]. Witkin, Herman A. et al., 2012 [cit. 2012-04-15]. Dostupný z WWW <<http://www.mindgarden.com/products/gefts.htm>>.

MORGENSTERNOVÁ, Monika, ŠULOVÁ, Lenka a kol. 2009. *Interkulturní psychologie. Rozvoj interkulturní senzitivity*. Dotisk 1. vydání. Praha: Karolinum, 2009. 218 s. ISBN 978-80-246-1361-1.

MORGENSTERNOVÁ, Monika, ŠULOVÁ, Lenka, SCHÖLL, Lucie. 2011. *Bilingvismus a interkulturní komunikace*. 1. vydání. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2011. 128 s. ISBN 978-80-7357-678-3.

MORGENSTERNOVÁ, Monika. 2009. Interkulturní psychologie a výzkum kultur. In MORGENSTERNOVÁ, Monika, ŠULOVÁ, Lenka a kol. 2009. *Interkulturní psychologie. Rozvoj interkulturní senzitivity*. Dotisk 1. vydání. Praha: Karolinum, 2009. s. 62-71. ISBN 978-80-246-1361-1.

MURPHY, Robert F. 2006 *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2006. 2. vydání. 268 s. ISBN 80-86429-25-3.

OBERG, Kalervo: Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments (reprint 1960). *Curare - Zeitschrift für ethnomedizin und Transkulturelle Psychiatrie/Journal of Medical Anthropology and Transcultural Psychiatry*. 2006. roč. 29, č. 2+3, s. 142-146. ISSN 0344-8622.

OSN. *Úmluva o právním postavení uprchlíků* [online]. Organizace spojených národů, 2013. [cit. 2013-01-12]. Dostupný z WWW: <<http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/uprchlici.pdf>>.

PLHÁKOVÁ, Alena. 2008. *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia, 2008. 472 s. ISBN 978-802-0014-993.

PRŮCHA, Jan. 2003. Interkulturní psychologie: Relevantní informační zdroje a témata výzkumu. *Československá psychologie*, 47, 2003, č. 6, s. 573-586. ISSN 0009-062X.

PRŮCHA, Jan. 2007. *Interkulturní psychologie. Sociopsychologické zkoumání kultur, etnik, ras a národů*. 2. rozšířené vydání. Praha: Portál, 2007. 224 s. ISBN 978-80-7367-280-5.

PRŮCHA, Jan. 2010. *Interkulturní komunikace*. 1. vydání. Praha: Grada, 2010. 200 s. ISBN 978-80-247-3069-1.

ROLLAND, Jean-Pierre. 2002. The Cross-Cultural Generalizability of the Five-Factor Model of Personality. In McCRAE, Robert R., ALLIK, Jüri. 2002. *The Five-Factor Model of Personality Across Cultures*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002. s. 7-28. ISBN 03-064-7355-0.

RUISEL, Imrich. 2000. *Základy psychologie inteligence*. 1. vydání. Praha: Portál, 2000. 184 s. ISBN 80-7178-425-7.

SAM, David L., BERRY, John W. 2006. *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press. 2006. 576 s. ISBN 0521614066.

SEDLÁKOVÁ, Miluše. Americký funkcionalismus. In HOSKOVEC, Jiří, NAKONEČNÝ, Milan, SEDLÁKOVÁ, Miluše. 2002. *Psychologie XX. století*. 1. vydání Praha: Karolinum, 2002. 295 s. ISBN 80-0300-4.

SHWEDER, Richard A. 1991. *Thinking through cultures: expeditions in cultural psychology*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. 404 s. ISBN 06-748-8416-7.

SINHA, Durganand. Applied Cross-Cultural Psychology and the Developing World. *International Journal of Psychology*. 1990. roč. 25, č. 3, s. 381-386. ISSN 0020-7594.

SISODE, Aparna. [ústní sdělení]. *Department of Psychology, Dr. Babaseheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad*, 2012. [cit. 2012-09-11].

SOLLÁROVÁ, Eva. Socializace. In VÝROST, Jozef, SLAMĚNÍK, Ivan. (eds.). *Sociální psychologie*. 2. dotisk 1. vydání. Praha: Grada Publishing, 2010. s. 49-65. ISBN 987-80-247-1428-8.

SOUKUP, Martin. 2009. *Základy kulturní antropologie*. Praha: Akademie veřejné správy, o. p. s., 2009. 214 s. ISBN 978-80-87207-03-1.

SOUKUP, Václav. 2005. *Dějiny antropologie. Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie*. dotisk 1. vydání. Praha: Karolinum, 2005. 667s. ISBN 80-246-0337-3.

STEHLÍK, Michal. *Sdělení děkana k ukládání a uznávání rigorózních prací* [online]. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2011 [cit. 2013-01-10]. Dostupný z WWW: <<http://www.ff.cuni.cz/FF-8665.html>>.

STERNBERG, Robert J. 2007. Intelligence and Culture. In KITAYAMA, Shinobu, COHEN, Dov (eds.). *Handbook of Cultural Psychology*. New York: The Guilford press, 2007. s. 547-568. ISBN – 13: 978-1-59385-444-7.

STROHSCHNEIDER, Stefan. Historische Psychologie und der Theorienbedarf der Interkulturellen Kommunikation. *Erwägen – Wissen – Ethik*. 2011. roč. 22, č. 1, s. 94-96. ISSN 1610-3696.

ŠTECH, Stanislav. 1998. Člověk a kultura. In VÝROST, Jozef, SLAMĚNÍK, Ivan, (eds.). *Aplikovaná sociální psychologie I*. Praha: Portál, 1998. s. 225-258. ISBN 80-7178-269-6.

TRIANDIS, Harry C. 2007. Culture and Psychology. A History of the Study of Their Relationship. In KITAYAMA, Shinobu, COHEN, Dov (eds.). *Handbook of cultural psychology*. New York: The Guilford press, 2007. s. 59-76. ISBN 1-59385-444-7.

TRIANDIS, Harry C. The Early Stages of Cross-Cultural Psychology. *Cross-Cultural Psychology Bulletin*. 2009. roč. 43, č. 1, s. 8-12. ISSN 0710-068X.

VÁGNEROVÁ, Marie. 2008. *Vývojová psychologie I. Dětství a dospívání*. Dotisk 1. vydání. Praha: Karolinum, 2008. 467s. ISBN 978-80-246-0956-0.

VANDENBOS, Gary, R. (ed.). 2007. *APA Dictionary of Psychology*. 1. vydání. Washington: American Psychological Association, 2007. ISBN 978-1-59147-380-0.

VYGOTSKIJ, Lev Semjonovič. 2004. *Psychologie myšlení a řeči*. 1. vydání. Praha: Portál, 2004. 136 s. ISBN 80-7178-943-7.

WARD, Colleen BOCHNER, Stephen FURNHAM, Adrian. 2008. *The Psychology of Culture Shock*. 2. vydání. New York: Taylor&Francis, 2008. 367 s. ISBN 978-0-415-16235-7.

WITKIN, H. A. 1967. Cognitive Styles across Cultures. In BERRY, John W., DASEN, Pierre. R. (eds.). *Culture and Cognition: Readings in Cross-Cultural Psychology*. 1. vydání. London: Methuen & co., 1974. s. 99-117. ISBN 416-75170-9.

XIA, Junzi. Analysis of Impact of Culture Shock on Individual Psychology. *International Journal of Psychological Studies*. 2009. roč. 1, č. 2, s. 97-101. ISSN 1918-722X.

ZELOVÁ, Alena. 2010. Mezikulturní psychologie. In VÝROST, Jozef, SLAMĚNÍK, Ivan (eds.). *Sociální psychologie*. 2. dotisk 1. vydání. Praha: Grada Publishing, 2010, s. 373-387. ISBN 987-80-247-1428-8.